

גבולות ארץ ישראל בתורה

- גבולות בין הבתרים או גבולות מסעי? -

א. גבולות התורה ומשמעותם

מערכות הגבול השונות

כאשר אנו באים לדון על גבולות ארץ ישראל בהלכה, יש להבחין בין גבולות התורה לבין הגבולות שנכבשו בפועל על ידי עם ישראל. כידוע, ארץ ישראל מתקדשת לעניין חיוב המצוות רק כאשר עם ישראל יורש אותה ויושב בה בפועל, וכדברי הרמב"ם (תרומות א', ב):

ארץ ישראל האמורה בכל מקום היא הארצות שכובש אותן מלך ישראל או שופט או נביא מדעת רוב ישראל.

דהיינו, שאין די בכך ששטח מסויים מוגדר בתורה כתחום ארץ ישראל - על מנת שהארץ תתקדש בפועל ויחולו בה המצוות התלויות בארץ, נצרך תנאי נוסף, שעם ישראל יירש את הארץ.¹ בפועל עם ישראל ירש את הארץ פעמיים, בימי בית ראשון ובימי בית שני, ובין שתי הירושות ישנו הבדל בהיקף הכיבוש. מתוך כך נוצר ההבדל שבין גבולות עולי מצרים לבין גבולות עולי בבל, וכדברי הרמב"ם בהמשך (שם, הל' ה):

כל שהחזיקו עולי מצרים ונתקדש קדושה ראשונה - כיון שגלו, בטלה קדושתן...
כיון שעלו בני הגולה והחזיקו במקצת הארץ - קדשוה קדושה שניה.

* נושא גבולות ארץ ישראל הוא נושא ארוך ומסועף, ונכתבו עליו ספרים ומאמרים רבים, ויסוד השיטה שתוצג להלן מבוסס על שיטתו של אבי מורי, הרב ישראל אריאל שליט"א, בספרו "אוצר ארץ ישראל". אף על פי כן, דומני שנוטר עדיין מקום להתגדר בו בסוגיה זו, הן מבחינת התוכן והן מבחינת סידור הדברים. מטרתו של מאמר זה היא להציג קו העולה לענ"ד מתוך המקורות היסודיים ולדון בסוגיות המרכזיות, ולא נוכל במסגרת זו להתייחס לכל דעה ולהתמודד עם כל טענה שהועלתה בסוגיה זו.

1. כפי שכותב הרמב"ם, שכיבוש זה יהיה כיבוש רבים ולא כיבוש יחיד. אולם תנאי זה שנוי במחלוקת תנאים (ע"ז כא, א; גיטין ת, ב), ובביאורו נחלקו הראשונים (עיין להלן הערה 89 אות ד').

למעשה, המצוות התלויות בארץ חלות בגבולות עולי מצרים מדרבנן,² ולא בכל פרטיהן, בעוד שבגבולות עולי בבל חלות המצוות במלואן.³ ממילא, ישנן שלוש מערכות גבול שכל אחת מהן מוגדרת 'ארץ ישראל': הגבולות המוזכרים בתורה, כיעוד וציווי לעם ישראל עוד קודם הכניסה לארץ; גבולות בית ראשון - גבול עולי מצרים; וגבולות בית שני - גבול עולי בבל. במאמר זה נתמקד רק במערכת הגבולות הראשונה, הגבולות המופיעים בתורה, וננסה לברר את תחומם והיקפם.

משמעותם של גבולות התורה

לכאורה יש לשאול, מה היא משמעותם ההלכתית של גבולות התורה? אם אכן המצוות התלויות בארץ חלות רק לאחר כיבוש וירושה, עולה לכאורה שלגבולות שבתורה אין נפק"מ להלכה. הקובע להלכה הוא רק המימוש בפועל, דהיינו גבולות עולי מצרים ועולי בבל, ומעבר לגבולות אלה אין חלות המצוות התלויות בארץ כלל.

אולם לכשנתבונן, לגבולות התורה ישנן כמה השלכות משמעותיות:

לגבי מצוות כיבוש הארץ. כידוע נחלקו מוני המצוות האם ישנה מצוה לכבוש את ארץ ישראל, והרמב"ן⁴ מונה מצוה זו:

מצוה רביעית, שנצטוינו לרשת הארץ אשר נתן האל יתברך ויתעלה לאבותינו לאברהם ליצחק וליעקב.

גבולות ארץ ישראל לעניין זה מוגדרים בוודאי על פי הגבולות של התורה, ולא על פי גבול עולי מצרים או עולי בבל. שהרי תחום עולי מצרים ועולי בבל מוגדרים על פי מה שנכבש בפועל על ידי עם ישראל, בעוד שהמצווה לכבוש קיימת כמובן מלכתחילה, עוד לפני הכיבוש. הציווי העקרוני לכבוש את הארץ מוגדר על פי התחומים המבוארים בתורה, בעוד שחלות המצוות התלויות בארץ מוגדרת על פי הכיבוש שכובשים ישראל בפועל.⁵

2. עיין למשל ברמב"ם בהל' ה' שם.

3. עיין למשל במשנה שביעית ו', א; חלה ד', ח.

4. בהשגותיו לספר המצוות, שכחת העשין ד'.

5. לגבי מצוות כיבוש הארץ יש להעיר, שמלבד הגדרת הגבולות הגיאוגרפיים שלה, יש מקום גדול לדון גם בתנאים לחיוב במצווה זו. לענ"ד ישנם מקורות רבים לכך שמצוה זו מותנית בתנאים מסויימים, ואף נתונה במידה מסויימת לשיקול הדעת של הנהגת העם, על פי התנאים המציאותיים השוררים בכל דור. דהיינו שלא בהכרח יש להסיק מן הפרשיות שבתורה, שמצוה עלינו כיום לקום ולכבוש את כל המרחבים שבגבולות מסעי או עד נהר פרת. הדבר נתון לדיון רחב, הלכתי ומציאותי. אבל אין אנו עוסקים כאן בגדרי מצוות כיבוש הארץ, אלא בגבולותיה של ארץ ישראל.

גם לדעת הפוסקים שלא מנו את מצוות כיבוש הארץ, יש לגבולות התורה נפק"מ מבחינת סדר הכיבוש והקידוש, והאפשרות לכבוש ולקדש חלקים שמחוץ לגבולות ארץ ישראל. כך נאמר בספרי דברים (פיסקה נ"א):

"כל המקום אשר תדרוך כף רגלכם בו" - אם ללמד על תחומי ארץ ישראל, הרי כבר נאמר... מה תלמוד לומר "כל המקום אשר תדרוך"? אמר להם, כל מקום שתכבשו חוץ ממקומות האלו הרי הוא שלכם. או רשות בידם לכבש חוצה לארץ עד שלא יכבשו ארץ ישראל? תלמוד לומר "וירשתם גוים גדולים ועצומים מכם" ואחר כך "כל המקום אשר תדרוך כף רגלכם בו". שלא תהא ארץ ישראל מטמאה בגלולים ואתם חוזרים ומכבשים חוצה לארץ, אלא משתכבשו ארץ ישראל תהו רשאים לכבש חוצה לארץ.

דהיינו, שניתן בעיקרון לכבוש חלקים בחוץ לארץ, וחלקים אלה אף יתקדשו בקדושת ארץ ישראל לעניין חלות המצוות,⁶ אולם זאת רק בתנאי שכבשו תחילה את תחומי הארץ המפורטים בתורה. וכך כותב הרמב"ם (מלכים ה', ו):

כל הארצות שכובשין ישראל במלך על פי בית דין, הרי זה כבוש רבים והרי היא כארץ ישראל שכבש יהושע לכל דבר, והוא שכבשו אחר כבוש כל ארץ ישראל האמורה בתורה.

אף שהרמב"ם אינו מונה את כיבוש ארץ ישראל כמצוה, הרי כיבוש כל גבולות הארץ האמורה בתורה מהווה תנאי, שבלעדיו לא ניתן לכבוש חלקים שמחוץ לגבולות הארץ.⁷

כפי שעולה מדברי הספרי והרמב"ם, אם כבשו חלקים בחו"ל לפני כיבוש כל ארץ ישראל האמורה בתורה, אין הם מתקדשים. מתוך כך, יש לגבולות התורה גם נפק"מ לגבי חלות המצוות התלויות בארץ: חלקים שנכבשו על ידי עם ישראל - אם הם נמצאים בתוך גבולות התורה הרי חלות בהם המצוות, ואם הם מחוץ לגבולות התורה (ונכבשו קודם לכיבוש כל הארץ) אין חלות בהם המצוות התלויות בארץ.

6. עיין שם בהמשך דברי הספרי.

7. א. וכן ברמב"ם הל' תרומות א', ג.

ב. עיין עוד לשון הרמב"ם בפיה"מ לדמאי ו', יא, שאסור לכבוש חלקים בחו"ל לפני כיבוש כל א"י האמורה בתורה. דהיינו שאין זה רק תנאי בחלות המצוות התלויות בארץ, אלא איסור לכבוש מקומות אחרים קודם שנכבשה כל הארץ, וכפשטות לשון הספרי שהבאנו.

ג. מן הדברים עולה, לענ"ד, שאף שהרמב"ם לא מנה את כיבוש הארץ כמצוה וכחייב גמור, גם הוא מטסים שייעוד התורה הוא שעם ישראל יישב בארץ ישראל וישלוט בה. ואכמ"ל.

לשאלה זו ישנה השלכה מעשית מאד בימינו לגבי מעמדם ההלכתי של הנגב הדרומי והערבה, וכפי שיבואר להלן.

בנוסף לנפק"מ ההלכתיות הללו, לגבולות התורה ישנה משמעות גם מצד הקדושה הסגולית, וכפי שאומר הכפתור ופרח (פרק י'):

שקדושת הארץ ומעלתה היא משעת נתינתה אל האבות הקדושים, לא משעת הכבוש לחוד... האמנם, חיוב מתנותיה הוא משעת כבוש לבד...
ואם כן כל מה שבתוך גבולי ארץ ישראל... הכל לכל הפחות קדוש בקדושת ארץ ישראל לכל התועלות המבוקשים ממנה. ולענין חיוב חקיה יש הפרש וכמו שהתבאר.

כל הארץ שהוגדרו גבולותיה בתורה והובטחה לאבות יש בה קדושה סגולית, גם מבלי שנכבשה על ידי עם ישראל. הנפק"מ של הכיבוש היא לענין החיוב במצוות התלויות בארץ, אך לא לגבי עצם קדושת הארץ.

ב. הפער לכאורה בין פרשיות הגבולות, והדרכים לפתרון

ההבדל שבין פרשיות הגבולות

כאשר מתבוננים בפרשיות הגבולות שבתורה, ישנו לכאורה הבדל בין תחומי ארץ ישראל המתוארים בפרשיות השונות. בשלב זה נתמקד בשלוש פרשיות מרכזיות:

בברית בין הבתרים נאמר (בראשית ט"ו, יח):

ביום ההוא כרת ה' את אברם ברית לאמר לזרעך נתתי את הארץ הזאת מנהר מצרים עד הנהר הגדל נהר פרת.

נהר מצרים - בפשטות היינו הנלוס, שהוא הנהר הגדול הידוע במצרים. אמנם, מסבירים רבים שאין הכוונה לנילוס גופו (שאם כך, יוצא שמחצית מארץ מצרים נכללת בתחומי ארץ ישראל), אלא לזרוע שלו - הנלוס מתפצל בדלתא לזרועות רבות, והזרוע המזרחית, הסמוכה ביותר לארץ ישראל, היא גבול הארץ. בפועל אין זו הזרוע המזרחית ביותר הקיימת היום, שכן בימי קדם היתה זרוע מזרחית יותר, "הזרוע הפלוסית", שעברה בסמוך לעיר פלוסיון והתייבשה במשך הדורות.

לגבי נהר פרת - אין ספק בזיהויו. דהיינו, שמסומנים כאן הגבולות מדרום מערב לצפון מזרח, והם כוללים שטח נרחב, ממדבר סיני ועד לצפון מדינת סוריה של ימינו.

גבולות דומים מופיעים בספר שמות (כ"ג, לא):

ושתי את גבלך מים סוף ועד ים פלשתים וממדבר עד הנהר...

סתם "הנהר" שבתנ"ך היינו נהר פרת,⁸ וכך אכן מפרשים המפרשים לפסוק זה.⁹ נראה אם כן שה"מדבר" היינו מדבר סיני,¹⁰ וכך מתוארות שתי נקודות מנוגדות, דרום מערב וצפון מזרח, במקביל לגבולות שבבראשית.

עוד נוספו כאן שני ציוני גבול נוספים, ים סוף וים פלשתים. "ים פלשתים" היינו הים התיכון, שלחופו שכנו הפלשתים, והוא תוחם את הארץ ממערב. לגבי ים סוף, אין מסתבר שהכוונה היא לזרוע המערבית של ים סוף (מפרץ סואץ), שכן לא שייך לומר לגביה "מים סוף ועד ים פלשתים". ייתכן לפרש שהכוונה היא לזרוע המזרחית, מפרץ אילת,¹¹ ולפי זה יש כאן ציוני גבול מדרום מזרח לצפון מערב. ייתכן גם שהכוונה היא לים סוף כולו, הזרוע המזרחית והמערבית, ולפי זה ציוני הגבול הם מדרום לצפון. על פי שתי הדרכים עולה שארץ ישראל כוללת את כל הגבול והערבה עד אילת, ולפי הדרך השנייה עולה שגם מדבר סיני כולו נכלל בתחום הארץ.¹²

לעומת פרשיות אלה, עומדת לכאורה פרשיית הגבולות שבפרשת מסעי (במדבר ל"ד, א-יב):

וידבר ה' אל משה לאמר: צו את בני ישראל ואמרת אליהם כי אתם באים אל הארץ כנען זאת הארץ אשר תפל לכם בנחלה ארץ כנען לגבלתיה: והיה לכם פאת נגב ממדבר צן על ידי אדום והיה לכם גבול נגב מקצה ים המלח קדמה: ונסב לכם הגבול מנגב למעלה עקרבים ועבר צנה והיו תוצאתיו מנגב לקדש ברנע ויצא חצר אדר ועבר עצמנה: ונסב הגבול מעצמון נחלה מצרים והיו תוצאתיו הימה: וגבול ים והיה לכם הים הגדול וגבול זה יהיה לכם גבול ים: וזה יהיה לכם גבול צפון מן הים הגדל תתאו לכם הר ההר: מהר ההר תתאו לבא חמת והיו תוצאת הגבל צדדה: ויצא הגבל זפרנה והיו תוצאתיו חצר עינן זה יהיה לכם גבול צפון:

8. עיין למשל בראשית ל"א, כא; יהושע כ"ד, ב. ועיין גם תרגום אונקלוס לבראשית ל"ו, לז; במדבר כ"ב, ה; ועוד.

9. עיין בתרגומים, רש"י, רשב"ם, ראב"ע ועוד.

10. וכך מפרשים רשב"ם וחזקוני, שזהו המדבר שהלכו בו ישראל.

11. ים סוף שבו עברו ישראל הוא ככל הנראה הזרוע המערבית, אולם השם "ים סוף" כולל גם את הזרוע המזרחית - עיין מלכים א ט', כו.

12. כך נקט ריה"ל בספר הכוזרי, יובא להלן.

והתאוויות לכם לגבול קדמה מחצר עינן שפמה: וירד הגבל משפם הרבלה מקדם לעין וירד הגבול ומחה על כתף ים כנרת קדמה: וירד הגבול הירדנה והיו תוצאתו ים המלח זאת תהיה לכם הארץ לגבלתיה סביב:

פרשיה זו היא המפורטת ביותר מבין פרשיות הגבול שבתורה, אולם בולט לעין שנעדרים ממנה ציוני הגבול שהופיעו בפרשיות הקודמות: בצפון מזרח - לא נזכר כאן נהר פרת, אלא בפינה הצפון מזרחית מזכרת חצר עינן; בדרום - לא נזכר ים סוף, אלא רשימה של מקומות כדוגמת מעלה עקרבנים וקדש ברנע; בדרום מערב - במקום "נהר מצרים" מופיע "נחל מצרים"¹³ (עיין מפה 1). לכאורה משמעות הדברים היא שאלו גבולות שונים מן הגבולות שתוארו בפרשיות הקודמות. על קושי זה עמדו רבים מן המפרשים והחוקרים, ונציג את השיטות המרכזיות בפתרונו:

השיטה המצמצמת - גבולות ההבטחה הם לעתיד לבוא, ואילו גבולות מסעי הם הגבולות הלכה למעשה

דרך אחת טובת שהגבולות המופיעים בבראשית ובשמות הם הבטחה לעתיד לבוא בלבד, ואילו גבולות מסעי הם גבולות מצומצמים יותר, שרק אותם אמור עם ישראל לכבוש ורק בהם נוהגות המצוות בזמננו (להלן נכנה שיטה זו "השיטה המצמצמת"). מבין הראשונים, מופיעה דעה כזו בפירושו ר' אברהם בן הרמב"ם לפרשיה בשמות כ"ג, זו לשונו (בתרגום מערבית):

וגבול זה רחב מגבול ארץ ישראל המוגבל בפרשת אלה מסעי... ואין ספק כי הבטחה זו תלויה בתכלית השמיעה (בקול ה') והיא לעתיד...¹⁴

דעה זו מזכרת גם בכפתור ופרח (פרק י"א):¹⁵

13. א. כמה מן המפרשים זיהו את "נחל מצרים" שבפרשת מסעי עם ואדי אל עריש, העובר במרכז סיני הרחק מן הנילוס - עיין תרגום רס"ג לבמדבר ל"ד, ה; כפתור ופרח פרק י"א; שו"ת רדב"ז חלק ו סימן ב אלפים ר"ו. לא מצאתי בדבריהם הבחנה מפורשת בין "נהר מצרים" שבבראשית לבין "נחל מצרים" שבמסעי, אך אין מסתבר כלל לכנות את ואדי אל עריש "נהר", ולפיכך מסתבר שלדעתם אכן יש חילוק בין הפרשיות. (דעה נגדית בעניין "נחל מצרים", עיין להלן הערה 19.)

ב. בנוסף להבדלים הללו, גבולות מסעי גם אינם כוללים את עבר הירדן המזרחי, שבפשטות הוא כלול בגבולות ההבטחה. על עניין זה עיין להלן.

14. לכאורה אפשר לפרש לשון זו, שאין זה הבדל עקרוני אלא מעשי בלבד, שבפועל הגבולות הרחבים טרם התממשו והם יתקיימו רק בעתיד. אולם ר' אברהם בן הרמב"ם טוען שהתורה הגדירה מלכתחילה שתי מערכות גבול שונות, אחת רחבה ואחת מצומצמת, והציווי לישראל באותו הדור היא לכבוש רק את הגבול המצומצם. ועיין גם להלן הערה 89 אות ג'.

כתוב בפרשת אלה מסעי, "זאת הארץ אשר תפול לכם בנחלה ארץ כנען לגבולותיה" ... הרי לך שהתורה הגבילה לנו מצרי הארץ כלה... וזה המקום בתורה הוא עיקר תחומי הארץ, וזאת הפרשה מיוחדת לזה...
ואם בזולת זאת הפרשה נמצא זכרון לקצות הארץ הזאת, הוא לדבר ידוע, כענין מה שכתוב, "לזרעך נתתי את הארץ הזאת מנהר מצרים עד נהר הגדול נהר פרת" ...
ויש אומרים שזה לעתיד, ויהיה התוספת מנהר פרת... הרי שנמצא בתורה גבולים יותר גדולים מגבולי אלה מסעי.

פרשיית הגבולות שבמסעי היא פרשיית הגבולות העיקרית שבתורה, והיא מתארת גבולות מצומצמים. הגבולות שבבראשית ובשמות הם רחבים יותר, והם ייעוד לעתיד לבוא.

בדורות האחרונים דעה זו נפוצה מאד בין מפרשים וחוקרים, בבית המדרש ומחוצה לו.¹⁶ על פי דרך זו שרטטו רבים את גבולות מסעי באופן מצמצם, כאשר הגבול

15. אין זו בהכרח דעתו של הכפתור ופרח עצמו; הוא מביא זאת כ"יש אומרים", ובהמשך הפרק נראה שעיקר דעתו אינה כך - כאשר הוא עוסק בגבולות עולי מצרים הוא מזהה אותם עם גבולות מסעי, ומזכיר בהקשר זה את "עד שיגיע אחרון שבישראל לנהר פרת".

16. א. עיין למשל מלבי"ם במדבר ל"ד, ב; תבואות הארץ, תחילת פרק א'; אדמת קודש פרק א'; חזון איש שביעית, סימן ג' אות ל; ארץ חמדה, ספר א', שער ד', סימן ג (הציונים מכאן ואילך לארץ חמדה, הם כולם לספר א' שער ד'); משנת יוסף, שביעית פרק ו', "קונטרס ביאור גבולות הארץ", פרקים א-ב; דרך אמונה הל' תרומות פרק א', ס"ק יג.

יש להעיר, שלא כל העומדים בשיטה זו סוברים שהגבולות הרחבים הם לימות המשיח בלבד. חלקם סוברים שהדבר תלוי במצבו של עם ישראל - כל עוד עם ישראל קטן הגדרת גבולות הארץ היא על פי גבולות מסעי, וכאשר עם ישראל ירבה יש רשות ואולי אף מצוה לכבוש את הגבולות הרחבים עד הפרת. אולם בכל אופן, לשיטה זו פרשיית הגבולות במסעי מתארת תחום מצומצם לעומת פרשיית ברית בין הבתרים, והתורה מגדירה שתי מערכות גבול שונות של ארץ ישראל, המיועדות לזמנים שונים או למצבים שונים. ועיין להלן הערה 75.

הבדל נוסף בין בעלי שיטה זו: יש הסוברים שמלכתחילה ההבטחה לאברהם אבינו נאמרה רק לעתיד לבוא, ויש הסוברים (עיין למשל מלבי"ם דברים ב', ד) שמלכתחילה נועדו הגבולות הרחבים להתממש כבר בכניסה לארץ, אלא שבעקבות חטא המרגלים צומצמו גבולות הארץ. (לגבי הדעה האחרונה, יש להעיר, שבכל האיזכורים של חטא המרגלים ועונשו בתורה ובנ"ך, לא מצינו שנזכר גם עונש כזה, של צמצום גבולות ארץ ישראל בעקבות החטא. ועיין עוד להלן הערה 38).

ב. מבין חוקרי האקדמיה רבים מאד הניחו כך כהנחה פשוטה, שגבולות פרשת מסעי הם מצומצמים לעומת גבולות ברית בין הבתרים - עיין למשל אנציקלופדיה מקראית, ערך "ארץ ישראל" אות ב'; מאמרו של פרופ' אהרוני, מחניים קכ"ז; ועוד רבים. בהקשר זה יש להעיר הערה

הצפוני אינו מגיע אל הפרת. עיין מפה 2, המציגה דעות שונות בזיהוי מקומו של הר ההר, המופיע בגבול הצפוני של פרשיית מסעי - שני הזיהויים הצפוניים נמצאים במקומות שמהם ניתן למתוח את קו הגבול אל הפרת, אולם הזיהויים הדרומיים נמצאים הרחק דרומה מן הפרת.¹⁷ זיהויים אלה מתבססים על ההנחה שגבולות מסעי אינם אמורים להיות מקבילים לגבולות ההבטחה, ולפיכך אין לחפש את נקודות הציון הללו באיזור הפרת אלא במקום דרומי יותר.

השיטה המרחיבה - בין הפרשיות אין הבדל כלל, או שאין הבדל מהותי

לעומת שיטה זו, ישנה שיטה הסוברת שגבולות הארץ לא צומצמו כלל, וגבולות ברית בין הבתרים הם גבולות הארץ הלכה למעשה (להלן נכנה שיטה זו "השיטה

עקרונית: כאשר מתבוננים בעין בוחנת בטיעוניהם של החוקרים בסוגיה זו, מתברר לא פעם שביסוד דבריהם עומדת תפישה של כפירה שאינה מאמינה בתורה מן השמים. השאלה הבסיסית ששואלים החוקרים לגבי כל מערכת גבול היא - איזו תקופה היסטורית היא משקפת, דהיינו באיזו תקופה שלט עם ישראל על נחלה בגודל המתואר בפרשיה זו. הזיהוי של מערכות הגבול עם מציאות קונקרטית אכן מוצדק לגבי פסוקים כדוגמת "מדן ועד באר שבע" (שמואל א ג', כ ועוד) או "מלבוא חמת עד נחל מצרים" (מלכים א ח', סה) וכדומה, שכן פסוקים אלה מתארים מציאות שהיתה קיימת באותו הזמן. אולם לגבי פרשיות הגבולות המופיעות בתורה, אין כל מקום לשאול איזו מציאות הן משקפות, שכן פרשיות אלה נאמרו עוד קודם הכניסה לארץ, ואין הן באות לתאר מציאות קיימת בהווה אלא הבטחה והנחייה לגבי ירושת הארץ בעתיד. ייתכן שבפועל גבולות אלה התממשו בדור מן הדורות וייתכן שלא, אולם הפרשיות אינן מתכוונות כלל לתאר מציאות קיימת. כך גם לגבי פרשיית גבולות הארץ ביחזקאל (מ"ז) - גם פרשייה זו אינה מתארת את המציאות בפועל, אלא ייעוד לעתיד. לעומת זאת, החוקרים ניגשים לבירורן של פרשיות אלה מתוך תפישה שהן מתארות מציאות קיימת, ותפישה זו מבוססת על הנחה של כפירה, שעל פיה פרשיות התורה נכתבו אחרי הכניסה לארץ, כאשר ישראל כבר שולטים בארץ בתחום כזה או אחר, וכן דברי יחזקאל הם שיקוף של המציאות שבעבר ולא חזון נבואי לעתיד. הנחה זו גורמת לא פעם לחוקרים לעצום עיניהם מן הפסוקים המפורשים ולסלף את המשמעות הפשוטה של הפרשיות, המדברות על ייעוד לעתיד ולא על מציאות בהווה, ומתוך כך נוצרות "קושיות" כביכול, שלאמיתו של דבר אינן קשות כלל. דוגמה לתופעה זו ניתן לראות במאמרו הנ"ל של פרופסור אהרונ וכתגובתי לדבריו, המופיעים באתר דעת <http://www.daat.ac.il/daat/kitveyet/mahanaim/gvulot.htm>. למרבה הצער, בעקבות חוקרים כאלה שאינם מאמינים בתורה מן השמים, נגררים לא פעם גם חוקרים שומרי מצוות ושאר לומדי תורה תמימים, שאינם מבחינים בהנחות היסוד המובלעות במאמרים מסוג זה ואינם מפרידים את התבן מן הבר.

17. הדעות: א - התרגום המיוחס ליונתן (עיין להלן). ב - כפתור ופרח. ג - תבואות הארץ. ד - אדמת קודש. ה - מלבי"ם.

המרחיבה". לגבי אופן יישוב הפער לכאורה שבין הגבולות הרחבים לבין פרשיית הגבולות במסעי, ניתן לחלק שיטה זו לשתי דרכים:

דרך אחת ליישוב הקושי היא שבין הפרשיות אין בעצם כל הבדל, אלא שהפרשיות הראשונות מתארות את גבולות הארץ באופן כללי ואילו פרשת מסעי מפרטת נקודות ציון מדוייקות. על פי דרך זו יש לבאר את נקודות הציון שבפרשת מסעי כדלהלן:

לגבי הנקודה הצפון מזרחית, חצר עינן: מקום זה אינו מזוהה בבירור,¹⁸ וניתן לטעון שהוא נמצא על גדת נהר פרת. אם אכן כך, פרשת מסעי אינה סותרת כלל לפרשיות הקודמות אלא משלימה אותן - בפרשיות הראשונות נזכר נהר פרת כגבול באופן כללי, ואילו כאן התורה מגדירה את הנקודה המדוייקת על גבי הפרת שהיא גבול הארץ.

לגבי הגבול בדרום מערב: כאמור, בבראשית מופיע "נהר מצרים" ואילו במסעי "נחל מצרים". אך גם כאן, ניתן לומר שהכוונה היא לאותו תוואי עצמו, שכן כפי שאמרנו, מסתבר שגם בבראשית אין הכוונה לנהר הנילוס גופו אלא לזרוע שלו, וייתכן שזרוע קטנה זו היא המכונה כאן "נחל מצרים".¹⁹

באופן דומה יש שפתרו את הקושי גם בדרום, והציעו שאחד המקומות המופיעים בגבול הדרומי של פרשת מסעי שוכן על שפת ים סוף. על פי זה נמצא שאין כל סתירה בין גבולות מסעי לבין "מים סוף ועד ים פלשתים", אלא שפרשיית הגבולות במסעי ממקדת נקודה מדוייקת על חוף ים סוף שהיא גבול הארץ.²⁰

18. בין המפרשים והחוקרים ישנן השערות רבות לגבי זיהוי המקום, איש כפי שיטתו בשרטוט הגבול, אך ככל הידוע לי אין זיהוי ודאי.

19. כך אכן פירשו כמה מפרשים את "נחל מצרים" שבפרשת מסעי, שהכוונה היא לנילוס - עיין למשל התרגום המיוחס ליונתן במדבר ל"ד, ה; רש"י בפירושו שם פסוק ג', וביהושע י"ג, ג; רד"ק ביהושע שם (הדעה הנגדית עיין לעיל הערה 13).

20. בדרך זו הלך פרופ' גרינפלד, במאמרו בתחומין י"א - לגבי חצר עינן ונחל מצרים הוא מבאר כפי הדרך שהצגנו, ולגבי הגבול הדרומי הוא מציע את העיר עצמון המופיעה בפרשת מסעי, שהיא ממקדת את נקודת הגבול על חופו הארוך של ים סוף. בספר ארץ ישראל של הרב טיקוצ'ינסקי (סימן כ"ו, אות ב) כתב גם כן שחצר עינן נמצאת בקרבת נהר פרת, וכן הוא מזהה את מעלה עקרבים עם העיר עקבה השוכנת על חוף ים סוף - על פי זה ניתן לכאורה לומר כפי דרך זו, שאין כל סתירה בין גבולות ההבטחה לבין גבולות מסעי. מאידך, כותב הרב טיקוצ'ינסקי (שם אות א) שגבולות ההבטחה רחבים מגבולות עולי מצרים, ואת נחל מצרים הוא מזהה עם ואדי אל עריש (שם אות ב).

אלא שדרך זו יש בה קושי, בעיקר לגבי הגבול הדרומי, שכן הזיהויים המקובלים של המקומות המוזכרים בגבול זה, כגון מעלה עקרבים וקדש ברנע, נמצאים הרבה מצפון לחוף ים סוף. גם אם לא נקבל בוודאות את הזיהויים הללו (שאכן אין עליהם הסכמה, ויש בהם מחלוקות בין החוקרים), קשה להניח שגבול מסעי הדרומי מגיע עד ים סוף, מכמה סיבות: ראשית, אם אכן תוואי הגבול נמשך מים המלח ועד לים סוף, הרי זה המשך ישיר של הגבול המזרחי העובר מן הכנרת אל ים המלח, ואין סיבה להגדיר קו זה כגבול דרומי אלא כהמשך של הגבול המזרחי. לפי דרך זו הגבול הדרומי אמור להתחיל רק לאחר מכן, כאשר הגבול פונה מים סוף לכיוון נחל מצרים. עוד קשה, שכאשר מוזכרים בתנ"ך היישובים השוכנים על שפת ים סוף, מופיעים אילת ועציון גבר, ואין מוזכרים מקומות כלשהם מן הרשימה שבגבולות מסעי.²¹

דרך אחרת מוצגת בספרו של אבי מורי, הרב ישראל אריאל שליט"א.²² על פי דרך זו, אכן גבולות מסעי אינם חופפים לחלוטין לגבולות ברית בין הבתרים, אולם ההבדל בין מערכות הגבול נובע מסיבה מציאותית ולא עקרונית. גבולות ההבטחה מתארים את הארץ כולה, הכוללת איזורים מדבריים, כגון חלקו הדרומי של הנגב, מדבר סיני, והמדבר הסורי הנמצא בין רצועת החוף המיושבת לבין נהר הפרת. פרשיית הגבולות במסעי, לעומת זאת, משרטטת את תחום הארץ המיושבת, ללא המדבריות. הסיבה לכך היא שפרשיית מסעי באה להגדיר את השטח שיחולק בנחלה לשבטים, כמפורש בפתיחתה ובסיומה (במדבר ל"ד):

(ב) צו את בני ישראל ואמרת אליהם כי אתם באים אל הארץ כנען זאת הארץ אשר **תפל לכם בנחלה** ארץ כנען לגבלתיה:
(יג) ויצו משה את בני ישראל לאמר, זאת הארץ אשר תתנחלו אתה בגורל, אשר **צוה ה' לתת לתשעת המטות וחצי המטה:**

כך רואים גם בספר יהושע (ט"ו, א-ד), שהגבול הדרומי של נחלות השבטים, גבול נחלת שבט יהודה, זהה לגמרי לגבול הדרומי של פרשת מסעי.²³ מכיוון שגבולות מסעי הם גבולות לנחלת השבטים, אין הם כוללים את המדבריות, שכן אין מקום

21. א. עיין מלכים א ט', כו; שם כ"ב, מט; דברי הימים ב ח', טז; שם כ', לו.

ב. לגבי הזיהוי של מעלה עקרבים עם עקבה (עיין בהערה הקודמת) - הרב טיקוצ'ינסקי מביא זאת בשם תרגום רס"ג לתורה, אך בתרגום רס"ג לפנינו אין זה מופיע, וייתכן שהדבר נוצר מאי הבנת הלשון הערבית - עיין מאמרו של הרב קורן, מוריה רכו-רכח, עמ' קלו.

22. עיין אוצר ארץ ישראל כרך א', פרק א' מערכת ד'; שם פרק ה' אות ד'.

23. בגבול הצפוני, לעומת זאת, אין הקבלה בכתוב בין גבולות מסעי לבין גבול הנחלות ביהושע - על כך עיין להלן, בכותרת "נחלת שבט אשר".

לחלק בגורל את המדבר, כך שבני שבטים מסויימים יקבלו איזור שומם ויאלצו להפוך לנוודים שוכני מדבריות. משום כך, הגבולות שבפרשת מסעי מציינים רק את החלק המיושב של ארץ ישראל, שרק חלק זה יתחלק בנחלה לשבטים. אולם ארץ ישראל עצמה ממשיכה גם מעבר לתחום זה, והיא כוללת את כל גבולות ההבטחה. על מעמדם ההלכתי של מדבריות אלה, הסובבים את התחום המיושב של הארץ, ניתן ללמוד מתוך דברי חז"ל. ידועים דברי הגמרא בגיטין ח' א, לגבי מעמדו של הים הסמוך לארץ ישראל:

הנסיך (- איים) שבים, רואין אותן כאילו חוט מתוח עליהם... מן החוט ולפנים - ארץ ישראל, מן החוט ולחוץ - חוץ לארץ.

דהיינו שמשרשטים קו מן הנקודה הצפונית ביותר שבחוץ הארץ אל הנקודה הדרומית ביותר, וכל הים והאיים הכלולים בשטח זה קדושים בקדושת ארץ ישראל. בספרי דברים מופיע עיקרון זה ביתר הרחבה - לא רק לגבי הים אלא גם לגבי הנהרות והמדבריות (פיסקה נ"א):

הרי שכבשו... מנין שכנגדו בים הרי הוא שלהם?...
"מן המדבר והלבנון" - ...ואם כבשתם יהי גבולכם והמדבר גבולכם.
"מן הנהר נהר פרת" - ...ואם כבשתם יהי גבולכם והנהר גבולכם.
"ועד הים" - ...ואם כבשתם יהי גבולכם...

כמו דינו של הים, שכאשר כובשים את היבשה הים שכנגדה מתקדש, כך גם לגבי המדבר והנהר - כאשר כובשים את השטח המיושב מתקדשים גם המדבריות והנהרות הסמוכים לו. מקומות אלה נספחים אל הארץ המיושבת ומתקדשים גם הם בקדושת ארץ ישראל.²⁴

24. א. הספרי אומר כך לא רק לגבי ארץ ישראל גופה, אלא גם לגבי חלקים שכובשים בחו"ל ומקדשים אותם, שהמדבר שכנגדם מתקדש. ניתן להביא מלשון התורה ראייה לעיקרון זה, שמדבר הסמוך לארץ כלשהי הרי הוא נקרא על שמה (במדבר כ"א, יא, יג): "ויסעו מאבת ויחנו בעיי העברים במדבר אשר על פני מואב ממזרח השמש", "משם נסעו ויחנו מעבר ארנון אשר במדבר היצא מגבל האמרי...".

ב. בים הגדרת השטח הנספח לארץ המיושבת נעשית על ידי "חוט" ישר, אולם לגבי המדבריות לא מצאנו הגדרה כזו, ומסתבר שהשטח יכול להיתחם באופן טבעי, על ידי נהרות וחופים וכד' המסמנים את קצה המדבר הנספח לארץ ישראל, דבר שאינו שייך בים.

ג. עיין עוד ציץ אליעזר חלק ז' סימן מ"ח פרק י"ב, שביאר את הספרי להפך, שהמדבר נחשב כח"ל וצריך לכובשו כדי שיתקדש. ולענ"ד הדברים צ"ע, שכן הספרי משווה בבירור בין המדבר לבין הים, ועוד, שאם כן מה ההבדל בין המדבר לבין סתם חלקים שבחו"ל?

על פי דרך זו מוסבר היטב הפער שבין גבולות מסעי לבין הגבולות שבבראשית ובשמות: גבול הארץ אכן מגיע עד ים סוף, אולם החלק הדרומי של הנגב ומדבר סיני אינם ראויים ליישוב (בוודאי לא בעת העתיקה), ולפיכך הם לא נכללו בגבולות מסעי, שהם גבולות החלוקה לשבטים.²⁵ כך גם, על פי דרך זו, מסתבר שחצר עינן אינה שוכנת על שפת הפרת אלא מערבה לו, בגבול הארץ הנושבת שהיא המתחלקת לשבטים. השטח המדברי שממזרח לה עד נהר פרת, שייך גם הוא לארץ ישראל, אבל אין הוא מתחלק לשבטים ולכן לא נכלל בגבולות מסעי.²⁶

הנפקא מינה בין השיטות

בין שתי השיטות שהצגנו ישנו כמובן הבדל גדול בשאלה אילו גבולות הם "גבולות התורה" מבחינה הלכתית: על פי השיטה המצמצמת, גבולות מסעי הם גבולות התורה למעשה, ואילו גבולות ההבטחה הם "הלכתא למשיחא" ואין להם נפקא מינה עד ביאת הגואל. ואילו לפי השיטה המרחיבה, גבולות ההבטחה הם גבולות התורה הלכה למעשה.²⁷

הנפק"מ המעשית הבולטת של שאלה זו בזמננו היא לגבי מעמדה ההלכתי של הערבה. כפי שראינו לעיל, באופן פשוט הגבול הדרומי של גבולות מסעי עובר בתוואי כלשהו במרכז הנגב, ואינו כולל את חלקה הדרומי של הערבה. מאידך, ודאי שהערבה כולה כלולה בתוך הגבול שבספר שמות, "מים סוף ועד ים פלשתים".

25. האם אכן מבחינה מציאותית, ציוני המקומות שבגבולות מסעי יכולים להתאים להגדרה הזו של גבול היישוב? - שמעתי מד"ר דורון שר-אבי את הסיבות לזיהוי המקובל של מעלה עקרבנים, והסביר שהקו הזה הוא אכן גבול היישוב. במבט שטחי נראה שגם מצפון לקו זה וגם מדרום לו זהו שטח מדברי, אבל בעצם הקו הזה מהווה מעבר ברור בין השטח הניתן ליישוב לבין המדבר הגמור, הן מבחינת הצומח הטבעי, והן מבחינת הממצא הארכיאולוגי - מצפון לקו זה נמצאו שרידים רבים של התיישבות וחקלאות עתיקה, אך לא מדרום לו.

26. לפי דרך זו, ייתכן שגם רס"ג, המזהה את נחל מצרים עם ואדי אל עריש (עיין לעיל הערה 13), יסכים שארץ ישראל עצמה נמשכת גם מערבה עד זרוע הנילוס ("נהר מצרים"), אלא ששטח זה הוא מדברי ולפיכך גבול החלוקה לשבטים הוא עד וואדי אל עריש.

27. בין שתי האפשרויות שהצגנו בתוך שיטה זו, יש הבדל בשאלה האם לבירור גבולות מסעי ישנה משמעות הלכתית בזמננו: על פי האפשרות הראשונה, המזהה לגמרי את גבולות מסעי עם גבולות ההבטחה, יש נפקא מינה לבירור גבולות מסעי, שכן הם מגדירים במדויק את גבולות התורה (אלא שכמובן, לפי דרך זו יש לפרש את גבולות מסעי באופן מרחיב, כך שיתאימו לגבולות ברית בין הבתרים). על פי האפשרות השנייה, הסוברת שגבולות מסעי נאמרו רק לגבי חלוקת הנחלות לשבטים, עולה שזיהוי גבולות אלה בימינו הוא רק בבחינת "למסבר קראי" ואין לו נפקא מינה כעת.

יתרה מזו – אנו מוצאים שמלכי יהודה אף שלטו בפועל בשטח המגיע לחוף ים סוף (מלכים א ט', כו; שם כ"ב, מט):

ואני עשה המלך שלמה בעציון גבר אשר את אלות על שפת ים סוף בארץ אדום: יהושפט עשה אניות תרשיש ללכת אופירה לזהב ולא הלך כי נשברו אניות בעציון גבר:

על פי השיטה המצמצמת, גבול ארץ ישראל הלכה למעשה מוגדר על פי גבולות מסעי, והשטח שמעבר לזה דינו בזמן הזה כח"ל גמור. אף שמלכי יהודה שלטו בערבה, אין זה מחיל בהכרח על תחום זה חיוב במצוות התלויות בארץ, שכן כפי שראינו, לא ניתן לקדש חלקים בחו"ל קודם שנכבשה כל הארץ המחוייבת בכיבוש.²⁸

לעומת זאת, על פי השיטה המרחיבה, הערבה היא חלק מארץ ישראל בגבולות התורה, והיא גם התקדשה בקידוש עולי מצרים – הן מפני שמלכי יהודה הגיעו לשם בפועל, והן משום שהכיבוש של החלק המיושב מקדש גם את המדבר הסמוך לו, וכדלעיל. לפי דרך זו, הערבה כולה מחוייבת במצוות התלויות בארץ, בדרגת תחום עולי מצרים.²⁹

למחלוקת זו ישנה נפקא מינה למעשה לגבי חיוב תרומות ומעשרות באיזורים אלה ונושאים נוספים,³⁰ והשלכה משמעותית במיוחד לגבי שנת השמיטה: אם אכן איזור הערבה נכלל בתחום עולי מצרים, הרי נוהג בו איסור עבודה בשביעית, ולדעת חלק מן הראשונים גם נוהגת קדושת שביעית ביבולים הגדלים שם.³¹ בעוד שאם איזור זה הוא חו"ל גמור, כמובן אין בו איסור עבודה ולא קדושת שביעית. הלכה למעשה, יש בעניין זה מחלוקת בין הפוסקים ובין גופי הכשרות: כמה פוסקים מתייחסים אל הערבה כולה כמחוייבת בשמיטה, לפחות מספק, ובעקבות פסיקה זו הרבנות הראשית אינה מאשרת קבלת יבולים משם ללא היתר מכירה או דרכי היתר

28. עיין להלן בעניין סוריא, שבזמן כיבושי דוד מעבר לגבול עדיין לא נכבשה כל הארץ. ייתכן שבימי שלמה כבר השלימו את כיבוש הארץ כולה, אך אין ידיעה ברורה על כך.

29. ייתכן אף לטעון יותר מכך, שהשליטה של מדינת ישראל כיום מקדשת את השטח ולפיכך מעמדו הוא כדין תחום עולי בבל. בשאלה זו נחלקו האחרונים, וייתכן שהיא אף תלויה במחלוקת בין הבבלי לירושלמי, ואין כאן מקומו. אולם גם דיון זה שייך רק על פי השיטה המרחיבה – על פי השיטה המצמצמת ודאי שאין זה מקדש, שכן זהו כיבוש של חלקים בחו"ל לפני שנכבשה הארץ כולה.

30. כגון לגבי איסור יציאה מן הארץ, ולגבי יו"ט שני של גלויות (עניין זה תלוי בדיונים נוספים ואכמ"ל).

31. לגבי איסור ספיחין, מוסכם שאין הוא נוהג מחוץ לגבולות עולי בבל (אם כי עיין בהערה 29).

אחרות.³² לעומת זאת, פוסקים אחרים מגדירים חלקים מן הערבה כח"ל גמור, ועל פי זה גופי הכשרות החרדיים (הבד"צים) מתירים את היבול הבא משם בשביעית ללא שום הגבלה; אלא שבין המתירים ישנה מחלוקת נרחבת על היקף ההיתר, האם להתיר את רוב הערבה או רק את חלקה הדרומי, מחלוקת הנובעת מדעות שונות לגבי התואי של גבולות מסעי.³³

לענ"ד, פשטות המקורות היסודיים - בתנ"ך, בחז"ל ובראשונים - היא כפי השיטה המרחיבה, דהיינו שגבולות התורה הלכה למעשה הם גבולות ההבטחה, ופרשיית גבולות מסעי לא באה לצמצם את תחום הארץ. נביא ראיות לשיטה זו, ולאחר מכן נתמודד עם מקורות שלכאורה יש מהם ראיה לאידך גיסא.

ג. ראיות מן הכתובים

פרשיות הגבולות הרחבים - ייעוד לטווח הקרוב

כאשר מתבוננים בפרשיות של הגבולות הרחבים, נראה בפשטות שהן עוסקות בייעוד לטווח הקרוב. כך בפרשיית ברית בין הבתרים (בראשית ט"ו, יג-יח):

ויאמר לאברם ידע תדע כי גר יהיה זרעך בארץ לא להם ועבדום וענו אתם ארבע מאות שנה: וגם את הגוי אשר יעבדו דן אנכי ואחרי כן יצאו ברכש גדול: ואתה תבוא אל אבתיך בשלום תקבר בשיבה טובה: ודור רביעי ישובו הנה כי לא שלם עון האמרי עד הנה:...

ביום ההוא כרת ה' את אברם ברית לאמר לזרעך נתתי את הארץ הזאת מנהר מצרים עד הנהר הגדל נהר פרת:

32. עיין למשל מקראי קודש (הרב פרנק) פסח ב', סימן נ"ח אות ב'; מאמר מרדכי (הגר"מ אליהו), שביעית, פרק ב' סעיף ט'; קטיף שביעית, פרק ד' סעיף א'; מדרין שמיטה לחקלאי לשנת תשע"ה, פרק ב'. יש להעיר, שחלק מן הפוסקים שהחילו את דיני שמיטה בערבה, נקטו שהגבול הקובע לעניין המצוות התלויות בארץ הוא גבולות מסעי, אך חששו לאפשרות שכיבושי שלמה החילו את קדושת ארץ ישראל גם מעבר לגבולות התורה - עיין למשל שו"ת באהלה של תורה חלק ג' סימן א', אותיות ד-ה.

33. בעניין זה נכתבו מאמרים וקונטרסים רבים, ונציין כמה מהם: מאמרו של הרב קורן, הנזכר לעיל הערה 21; הליכות שדה 87, מאמרו של הרב אפרתי, והמשכו שם בגליון 88; הליכות שדה 93, מאמרו של הרב קארפ; ספר מנחת ערבה, הרב שמעון מן. יש להעיר, שרבים מן הדיונים בעניין זה אינם עוסקים בשאלה האם הגבולות הקובעים להלכה הם גבולות ההבטחה או גבולות מסעי, אלא מניחים שהגבולות הקובעים הם גבולות מסעי ומתוך כך עוסקים בביורר מערכת הגבול הזו.

כשם שהרישא המדברת על "זרעך" עוסקת בדורות הקרובים ולא לימות המשיח, כך גם הסיפא. אין סיבה להניח שה"זרעך" שבסיפא עובר לפתע לדבר על אחרית הימים.

דהיינו: ניתן לטעון שייעוד זה של הארץ הרחבה טרם התממש מסיבות שונות, ולפיכך נזכה בפועל לקיומו רק בימות המשיח.³⁴ אולם השיטה המצמצמת טוענת טענה עקרונית יותר, שההבטחה הזו כלל לא היתה אמורה להתקיים במשך הדורות אלא רק בימות המשיח, ועד אז חלקים אלה נחשבים כח"ל ואינם אמורים להיכלל בתחום ארץ ישראל. וזה אינו במשמע הכתובים, שבפשטות הם ייעוד לדורות הסמוכים, כמו תחילת הפרשיה.³⁵

עוד יש לשים לב, שבהמשך התורה ישנם פסוקים רבים המתייחסים אל השבועה הזו של ברית בין הבתרים, ובהם נראה בבירור שהשבועה אמורה להתקיים כעת, בדורות הסמוכים. הדבר מופיע בפרשיות רבות, וכגון:

והיה כי יביאך ה' אל ארץ הכנעני והחתי והאמרי והחוי והיבوسی אשר נשבע לאבתך לתת לך ארץ זבת חלב ודבש... (שמות י"ג, ה)

והיה כי יבאך ה' אל ארץ הכנעני כאשר נשבע לך ולאבתך ונתנה לך: (שמות י"ג, יא)

והיה כי יביאך ה' אלהיך אל הארץ אשר נשבע לאבתך לאברהם ליצחק וליעקב לתת לך ערים גדלת וטבת אשר לא בנית: (דברים ו', י)

כי ישאלך בנך מחר לאמר מה העדת והחקים והמשפטים אשר צוה ה' אלהינו אתכם:...

ואותנו הוציא משם למען הביא אתנו לתת לנו את הארץ אשר נשבע לאבתנו: (דברים ו', כ, כג)³⁶

34. אם כי עיין להלן, בכותרת "כיבוש הארץ בפועל בתקופת התנ"ך".

35. על פי הדעה הסוברת שגבולות הארץ צומצמו בעקבות חטא המרגלים (עיין לעיל הערה 16 אות א), נדחית לכאורה ראייה זו, שכן לדעה זו אכן ההבטחה המקורית נועדה להתממש בדורות הקרובים, ורק בעקבות החטא חל הצמצום. אולם עיין בפסוקים המובאים להלן בסמוך מספר דברים, שנאמרו לאחר החטא, ומשמעותם הפשוטה היא שהשבועה עדיין אמורה להתקיים במלואה.

36. לכאורה ניתן לומר שפסוקים אלה מתייחסים לפרשיות אחרות של הבטחת הארץ לאבות, פרשיות שבהן לא הוגדרו גבולות הארץ. אולם הפסוקים הללו מדברים על השבועה לאבות, והבטחת הארץ בלשון מקבילה לשבועה מופיעה רק בברית בין הבתרים - "כרת ה' את אברם ברית". בשאר הפרשיות ישנה אמירה, ולא שבועה או לשון מקבילה. כך אומר רש"י בבראשית כ"ז: "ואשר נשבע לי לאמר לזרעך אתן את הארץ הזאת" - "בין הבתרים"; וזאת משום

כך גם בפרשיית הגבולות שבספר שמות, המשמעות הפשוטה היא שמדובר בייעוד לטווח הקרוב (כ"ג, כ-ג):

הנה אנכי שלח מלאך לפניך לשמרך בדרך ולהביאך אל המקום אשר הכנתי...
כי ילך מלאכי לפניך והביאך אל האמרי והחתי והפרזי והכנעני החוי והיבوسی והכחדתיו:...

את אימתי אשלח לפניך והמתי את כל העם אשר תבא בהם ונתתי את כל איביך אליך ערף: ושלחתי את הצרעה לפניך וגרשה את החוי את הכנעני ואת החתי
מלפניך:

לא אגרשנו מפניך בשנה אחת פן תהיה הארץ שממה ורבה עליך חית השדה: מעט מעט אגרשנו מפניך עד אשר תפריה ונחלת את הארץ:
ושתי את גבלך מים סוף ועד ים פלשתים וממדבר עד הנהר כי אתן בידכם את ישבי הארץ וגרשתמו מפניך:

כל הביטויים מופנים אל בני אותו הדור, ועוסקים בביאה אל הארץ עכשיו ולא בימות המשית. ובהקשר זה מופיעים הגבולות הרחבים.

אמנם יש לשים לב, שהדבר לא יתרחש "בשנה אחת" אלא "מעט מעט", הכיבוש של הארץ כולה יהיה בתהליך הדרגתי ולא מיד עם הכניסה אל הארץ. וכך אכן התקיים בפועל, שיהושע לא כבש את הארץ כולה. אבל אין זה ייעוד לימות המשיח, אלא התהליך אמור להמשיך בהדרגה ולהתקיים בדורות הבאים, כפי שרואים בכל הפרשיה.³⁷

פרשיות נוספות בהן מופיעים הגבולות הרחבים, והן ייעוד לעתיד הקרוב

מלבד הפרשיות הללו שבבראשית ובשמות, מופיעים הגבולות הרחבים גם בפרשיות נוספות, ושם הגבולות הללו מופיעים בבירור כהזכרה לעם ישראל כעת, ולא לאחרית הימים. כך בשתי פרשיות שבספר דברים. בפרק א' (דברים א', ו-ח):

ה' אלהינו דבר אלינו בחרב לאמר רב לכם שבת בהר הזה: פנו וסעו לכם ובאו הר האמרי ואל כל שכניו בערבה בהר ובשפלה ובנגב ובחוף הים ארץ הכנעני והלבנון

ששבועה על הארץ מופיעה רק בברית בין הבתרים. ממילא, לשונות אלה של קיום השבועה לאבות, מתייחסים בפשטות אל ברית בין הבתרים, ושבועה זו אמורה להתקיים בדורות הקרובים. ועיין עוד בציטוט דלהלן מדברים א', שם יש זיהוי מפורש של השבועה לאבות עם הגבולות הרחבים.

37. מקור זה אינו מהווה ראיה כנגד השיטה התולה את צמצום הגבול בחטא המרגלים (עיין לעיל הערה 16 אות א), שכן פרשיה זו נאמרה קודם החטא.

עד הנהר הגדול נהר פרת: ראה נתתי לפניכם את הארץ באו ורשו את הארץ אשר נשבע ה' לאבתים לאברהם ליצחק וליעקב לתת להם ולזרעם אחריהם: זהו ציווי מפורש לעכשיו, ולא לעתיד הרחוק.³⁸ וכן בפרק י"א (דברים י"א, כב-כה):

כי אם שמר תשמרון את כל המצוה הזאת אשר אנכי מצוה אתכם לעשתה לאהבה את ה' אלהיכם ללכת בכל דרכיו ולדבקה בו: והוריש ה' את כל הגוים האלה מלפניכם וירשתם גוים גדלים ועצמים מכם: כל המקום אשר תדרך כף רגלכם בו לכם יהיה מן המדבר והלבנון מן הנהר נהר פרת ועד הים האחרון יהיה גבלכם: לא יתיצב איש בפניכם פחדכם ומוראכם יתן ה' אלהיכם על פני כל הארץ אשר תדרכו בה כאשר דבר לכם:

כאן אין לשון ציווי אלא ייעוד והבטחה, אבל גם כאן מדובר בבירור על הטווח הקרוב: "הגויים האלה", "מלפניכם", "בפניכם" וכדומה.

וכך בתחילת ספר יהושע (א', א-ד):

ויהי אחרי מות משה עבד ה' ויאמר ה' אל יהושע בן נון משרת משה לאמר: משה עבדי מת ועתה קום עבר את הירדן הזה אתה וכל העם הזה אל הארץ אשר אנכי נתן להם לבני ישראל: כל מקום אשר תדרך כף רגלכם בו לכם נתתיו כאשר דברתי אל משה: מהמדבר והלבנון הזה ועד הנהר הגדול נהר פרת כל ארץ החתים ועד הים הגדול מבוא השמש יהיה גבולכם:

ברור מהדברים שזהו ייעוד לדור הזה ולא לימות המשיח. בפועל אכן יהושע לא כבש את כל התחום הרחב הזה, "והארץ נשארה הרבה מאד לרשתה" (יהושע י"ג, א). אבל באופן עקרוני זו היא הארץ שאותה אמור עם ישראל לרשת.³⁹

38. פרשיה זו אמנם מתארת את הדיבור שקודם חטא המרגלים, ולפיכך לכאורה אין מכאן ראיה כנגד השיטה הנ"ל (בהערה הקודמת). אולם יש לשים לב, שפרשיה זו עצמה ממשיכה ומספרת על חטא המרגלים ועונשו, ואין היא מזכירה כלל עונש כזה של צמצום הגבול. אם אכן בעקבות החטא חל שינוי בגבולות הארץ, כיצד ייתכן שהפרשיה פותחת בתיאור הגבולות הרחבים שהיו מיועדים קודם החטא, ואחר כך מספרת על החטא ותוצאותיו, מבלי להזכיר גם את התוצאה הזו, שמחמת החטא צומצמו הגבולות?

39. אין הכרח לומר שהעובדה שלא כבשו את כל הארץ מיד באותה עת היא חטא של עם ישראל - ייתכן בהחלט שזה חלק מן ההדרגה של "מעט מעט אגרשנו מפניך", שמחמתה יהושע כבש רק חלק מן הארץ ולא את כולה (עיין למשל שופטים ב', כא, ומצודת דוד שם; ועיין לעיל הערה 5). אולם הייעוד שהוצב בפני עם ישראל הוא לכבוש את כל הארץ עד הפרת, כאשר התנאים יאפשרו זאת.

עולה אם כן, שהתפישה על פיה הגבולות הרחבים הם ייעוד לימות המשיח בלבד, אינה מתיישבת בפשטי הכתובים. הגבולות הרחבים מופיעים בחמש פרשיות בתורה ובנביא, ובכולן המשמעות הפשוטה היא שמדובר בייעוד והדרכה לטווח הנראה לעין, ולא לאחרית הימים. ממילא, גם את פרשיית הגבולות במסעי יש לפרש באופן שלא יסתור את כל שאר הפרשיות, וכפי הדרכים שהצגנו לעיל.

גבולות יחזקאל - מקבילים לגבולות מסעי

ראיה נוספת ניתן להביא מן הגבולות המופיעים בספר יחזקאל (מ"ז, טו-כ):

וזה גבול הארץ לפאת צפונה מן הים הגדול הדרך חתלן לבוא צדדה: (טז) חמת ברותה סברים אשר בין גבול דמשק ובין גבול חמת חצר התיכון אשר אל גבול חורן: (יז) והיה גבול מן הים חצר עינון גבול דמשק וצפון צפונה וגבול חמת ואת פאת צפון: (יח) ופאת קדים מבין חורן ומבין דמשק ומבין הגלעד ומבין ארץ ישראל הירדן מגבול על הים הקדמוני תמדו ואת פאת קדימה: (יט) ופאת נגב תימנה מתמר עד מי מריבות קדש נחלה אל הים הגדול ואת פאת תימנה נגבה: (כ) ופאת ים הים הגדול מגבול עד נכח לבוא חמת זאת פאת ים:

מהלך הגבול אינו מתואר כאן באופן פשוט אלא בביטויים שחלקם סתומים, אך ניתן לראות הקבלה ברורה בין פרשיה זו לבין פרשיית הגבולות במסעי, שכן מופיעים בה חמישה מן המקומות המוזכרים שם: צדד, חמת, חצר עינון, מי מריבות קדש (- קדש ברנע), נחלה (- נחל מצרים). והרי הפרקים הללו ביחזקאל עוסקים בחזון לעתיד לבוא, לימות המשיח!⁴⁰ מכאן יש ללמוד, שגבולות מסעי הם הגבולות שלעתיד לבוא, ואין הם גבולות מצומצמים שנועדו רק לזמן הזה ויוחלפו בימות המשיח בגבולות רחבים יותר. ממילא, יש לפרש את גבולות מסעי באופן שלא יסתור את הגבולות הרחבים אלא ישתלב איתם.⁴¹

בלשון אחרת: השיטה המצמצמת טוענת שהגבולות הרחבים מיועדים לעתיד לבוא ואינם למעשה כעת, ואילו גבולות מסעי הם גבולות מצומצמים שנוגעים לזמן הזה ולא לעתיד לבוא. אולם בכתובים אנו רואים להפך: הגבולות הרחבים מופיעים בכמה פרשיות כייעוד וציווי לזמן הזה, ואילו גבולות מסעי מופיעים ביחזקאל

40. עיין כל חטיבת הפרקים מ'-מ"ח, המתארים את המקדש, ירושלים וארץ ישראל לעתיד לבוא.

41. לכאורה יש להקשות, שחצר עינון מופיעה ביחזקאל כקשורה ל"גבול דמשק", ואם כך המיקום שלה צריך להיות במקום דרומי יחסית ולא הרחק בצפון. אך יש לשים לב שלא מדובר על דמשק העיר, אלא על "גבול דמשק", המופיע במקביל ל"גבול חמת", דהיינו שהגבול מתואר ביחס לארץ דמשק (ארם) וארץ חמת. כמו כן יש לשים לב ללשון "גבול דמשק וצפון צפונה" - מסתבר שהכוונה היא לקצה הצפוני ביותר של ארץ דמשק.

כנבואה לעתיד לבוא. ומכאן שאין באמת הבדל בין מערכות הגבול, וכולן מכוונות לאותו היקף של ארץ ישראל.

כיבוש הארץ בפועל בתקופת התנ"ך

עד כאן הצגנו את הייעוד העקרוני המופיע בתורה ובנביא, עוד קודם הכניסה לארץ, וראינו שהגבולות המיועדים לישראל הלכה למעשה הם הגבולות הרחבים המגיעים עד נהר פרת. אולם, עדיין ייתכן לומר שייעוד זה אולי מעולם לא התממש בפועל, שעם ישראל לא מימש אותו במלואו מסיבות שונות.

אך בכמה מקומות רואים שבתקופות מסוימות אכן עם ישראל הגיע בפועל עד הפרת, וכגון בימי שלמה (מלכים א' ה', א, ד):

ושלמה היה מושל בכל הממלכות מן הנהר ארץ פלשתים ועד גבול מצרים, מגשים מנחה ועבדים את שלמה כל ימי חייו:

כי הוא רדה בכל עבר הנהר מתפסח ועד עזה בכל מלכי עבר הנהר...

וכך מתואר בספר עזרא (ד', כ):

ומלכין תקיפין הוו על-ירושלם ושליטין בכל עבר נהרה ומדה בלו והלך מתיבה להון:

אמנם, יש לשים לב שכפי הנראה השליטה של עם ישראל במרחבים הללו התבטאה בכיבוש בלבד, ללא התיישבות - תחת שלטונו של שלמה ישנן "ממלכות" של "מלכי עבר הנהר", שהם כפופים למלכותו של שלמה. דהיינו שבפועל ישבו שם עמים זרים, ולא היתה התיישבות רציפה של עם ישראל בכל מרחבי הארץ.⁴²

יתרה מזו, מופיע בכתוב שהיתה גם התיישבות של עם ישראל עד נהר פרת, לפחות בתקופה מסויימת ובאיזור מסויים (דברי הימים א' ה', ג-ט):

בני ראובן בכור ישראל חנוך ופלוא חצרון וכרמי:...

ולמזרח ישב עד לבוא מדברה למן הנהר פרת כי מקניהם רבו בארץ גלעד:

בני שבט ראובן, שישבו בעבר הירדן המזרחי, התרחבו מזרחה⁴³ והגיעו עד נהר פרת.

באופן ברור נאמרים הדברים בספר נחמיה (ט', ז-ח):

42. עיין גם להלן הערה 57 אות ב'.

43. ייתכן שהכוונה היא לכיוון צפון מזרח, שכן בכיוון מזרח המרחק אל הפרת הוא גדול מאד, ויש שם שטחי מדבר גדולים.

אתה הוא ה' האלהים אשר בחרת באברם והוצאתו מאור כשדים ושמת שמו אברהם: ומצאת את לבבו נאמן לפניך וכרות עמו הברית לתת את ארץ הכנעני החתי האמרי והפרזי והיבוסי והגרשני לתת לזרעו ותקם את דבריך כי צדיק אתה: מדובר כאן על ברית בין הבתרים ("וכרות עמו הברית..."), ונאמר שהיא כבר התקיימה בפועל, "ותקם את דבריך כי צדיק אתה". ברית בין הבתרים אינה ייעוד לימות המשיח בלבד, אלא הבטחה לדורות הקרובים, שכבר התקיימה בפועל בימי בית ראשון.⁴⁴

ד. ראיות מדברי חז"ל

ככמה מקורות בדברי חז"ל רואים שאכן גבולות מסעי אינם באים לצמצם את גבולות ההבטחה, וגבולות "עד נהר פרת" הם המיועדים לעם ישראל בפועל, ולא רק לעתיד לבוא.

גבולות מסעי - במקביל לנהר פרת

נפתח בזיהוי של גבולות מסעי עצמם. כפי שנראה, המסורת הקדומה מזהה את נקודות הציון שבפרשייה זו במקום צפוני מאד, במקביל לנהר פרת:

הפירוש הקדום ביותר שיש בידינו לפרשיית מסעי, הוא התרגום המיוחס ליונתן ותרגום ירושלמי.⁴⁵ את "הר ההר", המופיע בגבולות מסעי בצפון מערב, בסמוך לים הגדול,⁴⁶ הם מתרגמים כ"טוורוס אומנוס" או "טוורוס מנוס". זיהוי זה מופיע בעצם כבר במקורות חז"ל, המציינים בלשון דומה את הקצה הצפון מערבי של גבולות הארץ:

אי זו היא ארץ ואי זו היא חוצה לארץ? כל השופע מטורי אמניס ואילך - ארץ ישראל, מטורי אמניס ולהלן - חוצה לארץ... (תוספתא חלה ב', יא)
 דתניא: איזהו ארץ ואיזהו חוצה לארץ? כל ששופע ויורד מטורי אמנון ולפנים - ארץ ישראל, מטורי אמנון ולחוץ - חוצה לארץ... (בבלי גיטין ח', א)
 תני: איזו היא ארץ ואיזה הוא ח"ל? כל ששופע מטורי אמנה לפנים - ארץ ישראל, מטורי אמנה ולחוץ - חוץ לארץ... (ירושלמי שביעית ו', א)

ואכן רש"י בגיטין שם (ד"ה "איזוהי ארץ"), קושר את המיקום הזה אל גבולות מסעי: מקצוע צפונית מערבית של ארץ ישראל, הר ההר. ובתרגום ירושלמי מתרגם "הר ההר" - טורי אמנון.

44. ועיין עוד להלן בעניין טוריא, שהיו אף כיבושים של עם ישראל מעבר לגבולות ההבטחה.

45. תרגום אונקלוס בפרשייה זו מעתיק בדרך כלל את שמות המקומות כפי שהם.

46. כמובן אין זה הר ההר שבו מת אהרון, שהוא בדרום מזרח.

היכן נמצא הר זה? – בין חוקרי גבולות הארץ הועלו הצעות רבות לזיהויו עם הרים שונים על שפת הים התיכון,⁴⁷ אך ישנו זיהוי פשוט ומסתבר, שכן רכס הרים גדול בשם זה, טורוס אמנוס או הרי אמנוס,⁴⁸ מוכר עד היום לחוף הים התיכון, בקצה הדרומי של תורכיה הבולט לתוך שטח סוריה (עיין מפה 3).⁴⁹ אישור נוסף לזיהוי זה ניתן להביא מהמשך קו הגבול מזרחה, "מהר ההר תתאו לבא חמת" – כאן מתרגם התרגום הירושלמי:

מטורוס מנוס תכוונן לכוון למעלי אנטוכיאי.

אנטוכיאי היא עיר ידועה ומפורסמת, הנקראת כיום אנטקיה.⁵⁰ היא שוכנת במזרחם של הרי הטורוס אמנוס (עיין מפה 3), והדבר תואם לגמרי לזיהוי תואו הגבול במקום זה.

שמות המקומות המופיעים בהמשך הגבול אינם מוכרים, אולם שתי נקודות אלה מצביעות בבירור על מיקומו של קו הגבול. רכס הרי הטורוס אמנוס והעיר אנטיוכיה נמצאים במקום שבו חוף הים ונהר הפרת מגיעים לקרבה המירבית. אם נמשיך מזרחה את קו הגבול הזה, ההמשך הטבעי והמתבקש של הגבול מגיע אל נהר הפרת, כפי שיראה כל מעיין במפה. נמצא אם כן, שעל פי דברי חז"ל והתרגומים גבולות מסעי מגיעים עד כנגד הפרת, ואין הבדל מהותי בין גבולות אלה לבין שאר פרשיות הגבולות שבתורה.⁵¹ יתרה מזו – במקורות שהבאנו מדברי חז"ל

47. עיין לעיל במפה 2, הזיהויים השונים להר ההר. כמה מן המזהים חיפשו באיזור אותו הצינו, שמות הדומים ל"אמנה" או "טורי אמנון".

48. טורא = הר.

49. עיין במאמרו של פרופ' גרינפלד, תחומין י"א עמ' 451, שהשם "טורוס אמנוס" לרכס זה הוא קדום, אלא שבתקופות מסוימות לא השתמשו בשם זה, ולדעתו זו הסיבה שהיו מפרשים וחוקרים שזיהו את טורי אמנון במקומות אחרים. יש גם שהכירו את הרכס הזה בשמו, ואף על פי כן העדיפו לזהות את טורי אמנון במקומות אחרים, מתוך שלא הסתבר להם שגבול הארץ מתרחב כל כך לצפון – עיין למשל ארץ חמדה סימן ה.

50. א. אנטוכיאי היתה עיר גדולה ומפורסמת, עד שהיא מובאת בדברי חז"ל כדוגמה לעיר גדולה במיוחד (עיין עירובין ס"א ב, ועוד). שרידיה קיימים עד היום באתר זה.

ב. בתרגום המיוחס ליונתן מופיע כאן "טבריא", אולם הדבר אינו מתיישב כלל (רק הרבה להלן בפרשיה, בגבול המזרחי, מגיע הגבול אל הכנרת, וגם שם הגבול עובר בחוף המזרחי של הכנרת ולא בטבריה). ושם זו טעות סופר, ש"אנטיוכיא" השתבשה ל"טבריא".

51. א. כאמור לעיל, ייתכן שחצר עינן אינה נמצאת על שפת הפרת ממש אלא מערבה לו, בגבול הארץ המיושבת; אולם הבדל זה אינו מהותי אלא נובע מן ההבדל המציאותי שבין החלק המיושב לחלק המדברי, וכדלעיל.
ב. עיין גם להלן הערה 74 אות א'.

אנו רואים שטורי אמנון הם המגדירים את גבול ארץ ישראל הלכה למעשה, דהיינו שהגבול הנרחב הזה המגיע עד טורי אמנון הוא גבול הארץ בפועל, ולא רק לימות המשיח.

”תחומי ארץ ישראל”

בספרי דברים נאמר (פיסקה נ”א):

”כל המקום אשר תדרוך כף רגלכם בו” - אם ללמד על תחומי ארץ ישראל, הרי כבר נאמר ”מן המדבר והלבנון”; מה תלמוד לומר ”כל המקום אשר תדרוך”? אמר להם, כל מקום שתכבשו חוץ ממקומות האלו הרי הוא שלכם.

הספרי מחלק את הפסוק לשני עניינים: ”מן המדבר והלבנון” הוא הפירוט של תחומי ארץ ישראל שאותם עם ישראל אמור לכבוש, ואילו המילים ”כל המקום אשר תדרוך כף רגלכם בו” מלמדות שניתן לכבוש ולקדש חלקים גם מעבר לתחומים אלה, בחוץ לארץ.⁵² להגדרת תחומי ארץ ישראל גופה מצטט הספרי את המילים ”מן המדבר והלבנון”, והפסוק בשלמותו הוא (דברים י”א, כד):

כל המקום אשר תדרוך כף רגלכם בו לכם יהיה מן המדבר והלבנון מן הנהר נהר פרת ועד הים האחרון יהיה גבלכם:

הרי להדיא שעד נהר הפרת אלו ”תחומי ארץ ישראל” שיש לכבושם. רק מעבר לתחום זה מתחיל הגדר של ”כל המקום אשר תדרוך כף רגלכם”, כיבוש שמחוץ לגבולות הארץ.⁵³

”עד מקום שהנהר מהלך”

מקור נוסף מופיע במדרש רבה, כאשר הוא עוסק בנהר פרת, בפרשיית נהרות גן עדן (בראשית רבה ט”ז, ג):

רב אמר לחייא בריה, בנה לי בית בארץ ישראל. אמר ליה, להיכן? אמר ליה, אעברת נהרא בנה. שמואל אמר עד מקום שהנהר מהלך, שם היא ארץ ישראל.

52. זאת בתנאי שכבשו תחילה את ארץ ישראל גופה. בעניין זה, ובהמשך דברי הספרי, נדון להלן, בעניין סוריא.

53. א. עיין גם בירושלמי המקביל, חלה ב' א, שם מובא הפסוק המקביל ביהושע (א', ד) במלואו, כולל הזכרת נהר פרת.

ב. עיין עוד במכילתא, מסכתא דפסחא פרשה יב, שם מובא הפסוק ”ושתי את גבולך מים סוף ועד ים פלשתים” בהקשר של הפסוק ”כי ירחיב ה' אלקיך את גבולך” (דברים י”ב, כ), פסוק שנאמר לזמן הזה ולא לימות המשיח.

המדרש נוקט בפשיטות שארץ ישראל מגיעה עד הפרת, ומעבר לפרת כבר ניתן לקיים את מצוות יישוב הארץ.⁵⁴

”מכזיב ועד הנהר ועד אמנה”

הבאנו ראיות בדברי חז”ל לגבי הגדר העקרוני, שגבולות התורה מגיעים עד הפרת ואין זו רק הבטחה לעתיד לבוא. אולם כפי שראינו בפסוקי הנ”ך, הדבר גם התממש בפועל, שהיו תקופות בימי בית ראשון שבהן עם ישראל הגיע בפועל עד הפרת. ואכן בדברי חז”ל נראה בפשטות שתחום עולי מצרים מגיע עד לקו הצפוני הזה. המשנה בשביעית אומרת (ו, א):

כל שהחזיקו עולי בבל, מארץ ישראל ועד כזיב...

וכל שהחזיקו עולי מצרים, מכזיב ועד הנהר ועד אמנה...

דהיינו שתחום עולי בבל מגיע עד כזיב, ומשם מתחיל תחום עולי מצרים, והוא נמשך עד הנהר ועד אמנה. הירושלמי על אתר מסביר שמכזיב יוצאים שני קווים לכיוונים שונים, אחד עד הנהר ואחד עד אמנה:

רב הונא אמר, כיני מתניתא: מגזיב ועד הנהר מגזיב ועד אמנה.

מה הם “הנהר” ו”אמנה”?

לגבי “הנהר” המופיע במשנה זו ישנם פירושים שונים בראשונים ובאחרונים, אך כפי שראינו לעיל, סתם “הנהר” היינו הפרת.⁵⁵ וכך אכן מפרש הרמב”ן בחידושו לגיטין (ד’ ב):

מכזיב ועד הנהר ועד אמנס... פירוש “הנהר”, הוא הנהר הגדול נהר פרת, שהוא במזרחה של ארץ ישראל.

ולגבי “אמנה” – הירושלמי מזהה אותה עם טורי אמנה שהזכרנו לעיל, שכן בהמשך למשפט שהבאנו לעיל ממשך הירושלמי ואומר:

תני, אי זו היא הארץ ואי זו היא חוץ לארץ? כל ששופע מטורי אמנה ולפנים ארץ ישראל, מטורי אמנה ולחוץ חוץ לארץ.

דהיינו, שתחום עולי מצרים נמשך לצפון מזרח עד הפרת ולצפון מערב עד טורי אמנה (מפה 4). התחום מקביל אם כן לגבולות התורה, ומגיע עד הגבול הצפוני של גבולות ההבטחה וגבולות מסעי.⁵⁶

54. הערים המוכרות בבבל, כגון פומבדיתא, נהרדעא וסורא, שוכנות ממזרח לנהר פרת, ומשום כך היה צריך לעבור את הנהר כדי לבנות בית בתחומי ארץ ישראל.

55. עיין לעיל הערה 8, שכך הוא בלשון התנ”ך. ושימוש לשון כזה מוצאים גם בלשון חז”ל – עיין לעיל בסמוך, בצייטוט מבראשית רבה.

”כדי שיגיע אחרון שבישראל לנהר פרת”

ראיה נוספת לכך שעם ישראל בימי בית ראשון הגיע בפועל עד הפרת, ניתן להביא מדברי הגמרא. המשנה במסכת תענית אומרת (א', ג):

בשלשה במרחשון שואלין את הגשמים. רבן גמליאל אומר: בשבעה בו, חמשה עשר יום אחר החג, כדי שיגיע אחרון שבישראל לנהר פרת.

הגמרא בבבא מציעא מקשה ממשנה זו על המשנה (בבא מציעא ב', ו) האומרת שאחר הרגל אדם הולך לביתו במשך שלושה ימים, ואחת התשובות היא (כה, א):

אמר רב יוסף: לא קשיא: כאן - במקדש ראשון, כאן - במקדש שני. במקדש ראשון, דנפיש ישראל טובא... בעינן כולי האי, במקדש שני, דלא נפיש ישראל טובא... לא בעינן כולי האי.

דהיינו שהיישוב היהודי בימי בית ראשון הגיע עד לנהר פרת, וזו היא הסיבה לקביעת השיעור של חמשה עשר יום אחר החג.⁵⁷

56. א. לעומת זאת, עיין רמב"ם תרומות א', ה, ושו"ת הרמב"ם קכ"ז, שפירש במשנה זו "הנהר" - נחל מצרים. לפי דרך זו, שני הקווים אינם פונים לצפון מזרח ולצפון מערב אלא לצפון ולדרום. גם על פי דעה זו עולה שתחום עולי מצרים זהה לגבולות התורה (גבול מסעי), אלא שעל פי זה אין מפורש שהגבול מגיע במזרח עד הפרת. ועיין להלן בשיטת הרמב"ם.

במפרשים המאוחרים יותר, נקטו רבים שה"נהר" שבמשנה זו נמצא בצפון מזרח, אולם לא זיהו אותו עם הפרת כרמב"ן, אלא עם נחלים שונים בסוריה ובלבנון - עיין למשל בארץ חמדה סימן ו; משנת יוסף, שביעית פרק ו', "קונטרס ביאור גבולות הארץ", פרק ד. אך הדבר תמוה (כפי ששואל גם הגר"ש ישראלי עצמו על אחת הדעות שמביא), שהמשנה כותבת סתם "הנהר" כאשר כוונתה היא לנחל קטן שאינו מפורסם - מניין יידע הקורא לאיזה נהר הכוונה? היכן מצינו שהכינוי "נהר" סתם מציין נחל מנחלים אלו?

ב. לכאורה קשה לומר שעולי מצרים כבשו את כל הארץ, שכן מצינו שדוד לא כבש את הארץ כולה, ומשום כך כיבושיו מחוץ לגבול הארץ לא התקדשו (ספרי דברים נ"א, ועיין על כך להלן). אולם ייתכן שמאוחר יותר, בהמשך ימי דוד או בימי שלמה, השלימו את כיבוש הארץ כולה (כך הוא בוודאי לגבי היבوسی הסמוך לירושלים, שמזכיר הספרי שם). כמו כן, ייתכן שבאופן כללי נכבשה הארץ כולה, אך נותרו מובלעות שלא נכבשו - כך נוקט בכפתור ופרח פרק י"א.

57. א. דהיינו: רבים מבינים ש"עד שיגיע לנהר פרת" הכוונה היא לעולי הרגל שבאו מבבל, שהמתינו בשאלת הגשמים עד שיעברו את הפרת וישובו לארצם. אולם מדברי רב יוסף עולה שמדובר על ימי בית ראשון, כאשר עם ישראל ישב בארצו ועדיין לא גלו לבבל, והשיעור של חמישה עשר יום הוא לצורך היושבים בקצה הארץ, דהיינו שהיישוב היהודי בארץ התפשט עד לפרת.

ב. לעיל ראינו שבימי שלמה עם ישראל לא התיישב בכל הארץ הרחבה, אלא נשארו בה ממלכות של נכרים שהיו כפופות לשלמה. אך מדברי הגמרא עולה שהיה גם יישוב יהודי עד הפרת, וכנראה שבין ממלכות הגויים היו גם יישובים יהודיים. וכך מופיע במלכים א ה', סה: "ויעש

ה. ראיות מדברי הראשונים

נביא כעת מקורות מדברי הראשונים התומכים בשיטה המרחיבה לפיה גבולות ההבטחה הם גבולות התורה הלכה למעשה, ופרשיית הגבולות במסעי לא באה לצמצם את תחום הארץ.

ראשית, יש לשים לב לכך שרוב הראשונים לא העירו כלל על פער כלשהו בין פרשיית הגבולות במסעי לבין פרשיות הגבולות האחרות, ולא מצאנו בדבריהם אמירה שפרשיית מסעי מצמצמת את הגבול לעומת הגבולות הרחבים. עובדה זו מלמדת בפשטות שהם סברו שארץ ישראל המתוארת בכל הפרשיות היא אותה ארץ עצמה.⁵⁸

שלמה בעת ההיא את החג וכל ישראל עמו קהל גדול מלבוא חמת עד נחל מצרים" (עיין לעיל, ש"לבוא חמת" מזוהה עם אנטיוכיה, סמוך לנהר פרת).

ג. בגמרא ישנן דעות נוספות ביישוב סתירת המשניות, אולם אין הן חולקות על קביעה זו שתחום היישוב היהודי בימי בית ראשון הגיע עד הפרת. מדברי אביי שם אף עולה בפשטות שגם בימי בית שני הגיע היישוב היהודי לאותו היקף גיאוגרפי כמו בימי בית ראשון, אלא שהדבר תמוה לכאורה, שהרי קיימא לן שתחום עולי בבל מצומצם יותר מתחום עולי מצרים. ושם אביי סבר שיהודים יחידים התיישבו גם באיזורים המרוחקים של הארץ, אולם לא היתה התיישבות יהודית משמעותית במקומות אלה, ולפיכך הם לא נכללו בתחום עולי בבל.

58. א. עיין למשל במפרשים הראשונים לפרשיית הגבולות במסעי, שלא העירו כלל על הבדל בין גבולות אלה לבין גבולות ההבטחה. ככל הידוע לי, היחידים בין הראשונים שטענו לקיומו של פער בין פרשיות הגבולות הם ר' אברהם בן הרמב"ם והכפתור ופרח, כמובא לעיל.

ב. לכאורה ניתן לומר, שהעובדה שדוקא הכפתור ופרח ציין זאת, נובעת מן העובדה שר' אשתורי הפרחי סייר בארץ והכיר מקרוב את הגיאוגרפיה שלה, בעוד שראשונים אחרים חיו בחו"ל והכירו את הארץ רק מלימוד המקורות. מתוך כך, הכפתור ופרח עמד על כך שישנו פער בין גבולות ההבטחה לבין גבולות מסעי, בעוד שראשונים אחרים לא היו מודעים לכך.

אולם כפי שציינו לעיל הערה 15, הכפתור ופרח אמנם הביא דעה זו המחלקת בין גבולות ההבטחה לבין גבולות מסעי, אולם הוא עצמו סבר שאין הבדל בין הגבולות. ואכן הזיהוי שלו להר ההר שבגבולות מסעי הוא הרחק בצפון, מעט דרומה מהרי הטורוס אמנוס אך עדיין כנגד הפרת וניתן בהחלט לומר שזהו גבול מקביל לגבולות ההבטחה. דהיינו, שהסיבה שגרמה לר' אשתורי הפרחי להביא דעה זו לא היתה תלויה במציאות הגיאוגרפית אלא בפרשנות המקורות – האם מפרשים את גבולות ברית בין הבתרים כהבטחה לעתיד לבוא או כייעוד הלכה למעשה לדורות הסמוכים. מבחינה זו של פרשנות הפרשיות אין כמובן יתרון למי שהכיר את הארץ על פני מי שלמד את המקורות בחו"ל, ואנו רואים שרוב הראשונים הבינו בפשטות שמשמעותן של פרשיות הגבולות הרחבים היא הלכה למעשה ולא לעתיד לבוא בלבד.

מלבד זאת, בחלק מדברי הראשונים ניתן למצוא ראיות ישירות לכך שזיהו את גבולות ההבטחה וגבולות מסעי כעניין אחד, וסברו שהגבולות הרחבים שבתורה הם הגבולות הלכה למעשה.

רמב"ן

נפתח בדבריו של הרמב"ן, שהם המפורשים ביותר. כאשר הרמב"ן מונה את מצוות כיבוש ארץ ישראל,⁵⁹ הוא מתייחס לגבולותיה של הארץ לעניין מצוה זו:

שנצטוינו לרשת הארץ אשר נתן האל יתברך ויתעלה לאבותינו לאברהם ליצחק וליעקב... ופרט אותה להם במצוה זו כולה בגבוליה ומצריה, כמו שאמר "ובואו הר האמורי ואל כל שכניו בערבה בהר ובשפלה ובנגב ובחוף הים" וגו', שלא יניחו ממנה מקום.

הפסוק שמצטט הרמב"ן הוא הפסוק שהבאנו לעיל (דברים א', ז):

פנו וסעו לכם ובאו הר האמרי ואל כל שכניו בערבה בהר ובשפלה ובנגב ובחוף הים ארץ הכנעני והלבנון עד הנהר הגדל נהר פרת:

הרי להדיא שהגדרת הגבולות של מצוות כיבוש הארץ היא על פי הגבולות הרחבים, עד נהר פרת.⁶⁰

כך גם בפירושו של הרמב"ן לפרשיה זו (שם פס' ח):

ג. יש להעיר, שבראשונים גם לא מופיע החילוק של האפשרות השניה שהצגנו בשיטה המרחיבה, שגבולות מסעי הם החלק המיושב מתוך גבולות ההבטחה. דהיינו, שמשתיקתם של הראשונים נראה שתפשו כפי האפשרות הראשונה שהצגנו שם, שגבולות מסעי זהים לגמרי לגבולות ההבטחה (עייין גם להלן הערה 63 אות ב'). אך הבדל זה שבין שתי האפשרויות אינו עקרוני, והוא קשור יותר בהכרת המציאות, בעוד שההבדל בין שתי השיטות העקרוניות הוא הבדל מהותי בפרשנות הכתובים, האם גבולות ההבטחה נאמרו לעתיד לבוא או שהם הלכה למעשה. בעניין זה יש ללמוד משתיקתם של הראשונים שהם הבינו את פרשיות הגבולות הרחבים כגבולות הלכה למעשה ולא כייעוד לעתיד לבוא בלבד.

ד. ישנן בראשונים גם אמירות שהגבולות הרחבים יתממשו רק לעתיד לבוא. כך למשל נאמר בפסיקתא זוטרותא (שהוא מתקופת הראשונים) לשמות כ"ג, לא: "ושתי את גבולך מים סוף ועד ים פלשתים וממדבר עד הנהר... זה הפסוק עתיד להיות לימות המשיח... לפי שלא מצינו גבול ארץ ישראל ממדבר עד הנהר, ולא מים סוף עד ים פלשתים, אלא ודאי לעתיד לבא". אולם בפשטות לא נאמר כאן שבאופן עקרוני גבול הארץ בזמן הזה הוא מצומצם, אלא שבפועל לא מצינו (לדעה זו) שגבולות אלה התממשו, ולפיכך הם עתידים להתממש רק בימות המשיח.

59. השגות הרמב"ן לספר המצוות, שכחת העשין, ד'.

60. לגבי דברי הרמב"ן הללו, עייין עוד להלן הערה 74 אות ג'.

ראה נתתי לפניכם את הארץ - אשר נשבעתי לאבותיכם; באו ורשו את הארץ - מצוה, לא יעוד והבטחה.

הגבולות הרחבים הללו, שהם גבולות השבועה לאבות, הם מצוה, ולא הבטחה לעתיד לבוא בלבד.

וכן בפירושו לדברים י"א, כד, שגם שם נזכרים הגבולות הרחבים עד נהר פרת, כותב הרמב"ן:

"ומן המדבר והלבנון ועד הים האחרון יהיה גבולכם", שאתם חייבים לכבשו ולאבד משם העמים.

וכן ראינו לעיל את דברי הרמב"ן בחידושיו לגיטין (ד' ב), לגבי גבול עולי מצרים:

מכזיב ועד הנהר ועד אמנס... פירוש "הנהר", הוא הנהר הגדול נהר פרת, שהוא במזרחה של ארץ ישראל.

רש"י

גם בדברי רש"י בכמה מקומות רואים שהגבולות הרחבים הם גבולות התורה הלכה למעשה. כך למשל בפירוש רש"י ליהושע א', ג, מעתיק את דברי הספרי שהבאנו לעיל:

ושנינו בספרי: אם ללמד על תחומי ארץ ישראל, הרי הוא אומר "מן המדבר והלבנון"; אם כן למה נאמר "אשר תדרך" - אף חוצה לארץ, משתכבשו את הארץ, כל מה שתכבשו חוצה לארץ יהיה קדוש ויהיה שלכם.

דהיינו שהגבולות הרחבים הללו המופיעים בפסוק "מן המדבר והלבנון..." הם "תחומי ארץ ישראל" שאותם עם ישראל אמור לכבוש. רק מעבר לגבולות אלה זוהי חוצה לארץ, שאין חובה לכובשה אבל ניתן לקדשה אם יכבשוה.

וממשיך רש"י שם בפסוק ד':

ועד הנהר הגדול נהר פרת - זה רחבה מדרום לצפון.

נוקט בפשיטות שארץ ישראל מגיעה בצפון עד נהר הפרת.⁶¹

ביהושע פרק י"ג מתוארת "הארץ הנשארית", אותם חלקים שאמורים להיכבש על ידי עם ישראל אך לא נכבשו על ידי יהושע.⁶² מה הוא הייעוד שאליו אמור עם ישראל להגיע? - מפרש רש"י שם (פסוק א):

61. כמובן זהו פשט הפסוקים עצמם שם ביהושע, וכפי שהבאנו לעיל. אך אם רש"י היה סובר שיש לפרש פסוקים אלה כייעוד לעתיד לבוא בלבד, ודאי היה מעיר על כך.

62. כאמור לעיל הערה 39, אין הכרח לומר שהכוונה היא שבני אותו הדור חטאו בכך שלא כבשו את הארץ כולה, ואכן בפרשיה אין ביקורת על יהושע ובני דורו.

והארץ נשארה הרבה מאד - ממה שאמרת לאברהם, נשארה לרשתה שלא נכבשה.

הגבולות אותם אמור עם ישראל לכבוש הם הגבולות שנאמרו לאברהם. גבולות ברית בין הבתרים הם הייעוד הלכה למעשה.

ראיה נוספת: על פי דברי רש"י אלו, פרק זה בא להציג את הפער שבין כיבושי יהושע לבין הגבולות שנאמרו לאברהם אבינו. אולם בהמשך (פסוקים ג', ה') מביא רש"י פסוקים מפרשיית מסעי, ומסביר שהפרק מציג את הפער שבין כיבושי יהושע לבין גבולות אלה. על פי השיטה המצמצמת, המחלקת בין מערכות הגבול, יש בדברי רש"י סתירה - האם תיאור "הארץ הנשארת" מגיד את כיבושי יהושע לעומת גבולות ההבטחה או לעומת גבולות מסעי? מכאן עולה בפשטות שרש"י לא חילק בין גבולות ההבטחה לבין גבולות מסעי, אלא הוא רואה את הפרשיות הללו כמתארות את אותם גבולות עצמם.⁶³

בתהלים ע"ב, ח נאמר: "וירד מים עד ים, ומנהר עד אפסי ארץ". רש"י מפרש את הפרק כולו כתפילה של דוד להצלחתו של שלמה בנו, ולגבי פסוק זה הוא כותב:

"וירד מים עד ים" - כל ארץ ישראל, מים סוף ועד ים פלשתים.

"ומנהר עד אפסי ארץ" - כי הוא רודה בכל עבר הנהר" (מלכים א ה', ד).

דהיינו, שהגבולות הרחבים, מים סוף ועד ים פלשתים, הם ייעוד לזמן הזה ולא רק לימות המשיח, ולפיכך דוד התפלל ששלמה יזכה לממש אותם. ואכן כך התקיים בפועל, כפי שמצטט רש"י מספר מלכים.⁶⁴

63. א. עיין עוד בדברי רש"י בפתיחת פרשיית הגבולות במסעי: "לפי שהרבה מצות נוהגות בארץ ואין נוהגות בחוצה לארץ, הוצרך לכתוב מצרני גבולי רוחותיה סביב, לומר לך, מן הגבולים הללו ולפנים המצות נוהגות". לכאורה משמעות הדברים היא שהגבולות הקובעים להלכה הם גבולות מסעי ולא גבולות ההבטחה. אולם יש לשים לב, שדבר זה אינו כתוב בדברי רש"י אלו. רש"י רק כותב שגבולות מסעי קובעים לעניין המצוות התלויות בארץ, ואין בדבריו שלילה של גבולות ההבטחה. השלילה לכאורה נובעת מתוך תפישה שגבולות מסעי שונים מגבולות ההבטחה, אולם דבר זה אינו כתוב ברש"י, ואדרבה, מדברי רש"י בפירושו ליהושע עולה שהוא זיהה את גבולות מסעי עם גבולות ההבטחה.

ב. מדבריו אלו של רש"י, שגבולות מסעי הם הגבול לעניין המצוות התלויות בארץ, עולה שהוא סבר כפי האפשרות הראשונה שהצגנו בשיטה המרחיבה, דהיינו שגבולות מסעי זהים לגמרי לגבולות ההבטחה, ולא כפי האפשרות השניה, שעל פיה גבולות מסעי מציניים את החלק המיושב אבל המצוות חלות גם בתחום המדברי שמעבר להם.

64. עיין גם בפירוש רש"י לתהלים פ', יב, שעם ישראל כבר שלט בכל ארץ ישראל עד נהר פרת.

בעלי התוספות

דברים בכיוון זה ניתן למצוא גם בדברי התוספות בגיטין ח', א (ד"ה "רבי יהודה"). התוספות שם דנים על גבולות הארץ הלכה למעשה, והם מביאים בהקשר זה את הפסוק "ושתי את גבולך מים סוף ועד ים פלשתים וממדבר עד הנהר", פסוק המתאר את הגבולות הרחבים.

כך גם נראה בפשטות בספר הישר לרבנו תם (חלק החידושים, סימן קנ"ח), שם מתואר היחס הגיאוגרפי שבין בבל לבין ארץ ישראל, ורבנו תם חוזר כמה פעמים על כך שארץ ישראל שוכנת על גדת הפרת:

נר' לי שבבל ממוצעת היא בין פרת לחידקל... וחוצה לפרת ארץ ישראל... וכל יד נהר פרת ארץ ישראל היא... וחוצה לו של צד פרת ארץ ישראל.

הדברים אמנם לא נאמרים בהקשר של המצוות התלויות בארץ, אולם אנו רואים שרבנו תם נוקט בפשיטות שארץ ישראל שוכנת על גדת נהר פרת, ללא כל הסתייגות.⁶⁵

רמב"ם

ברמב"ם הראיות פחות מפורשות, אבל לענ"ד כך יש לדייק גם מדבריו בכמה מקומות. בהלכות מלכים ה', ו כתב הרמב"ם:

כל הארצות שכובשין ישראל במלך על פי בית דין - הרי זה כבוש רבים, והרי היא כארץ ישראל שכבש יהושע לכל דבר; והוא שיכבשו אותה אחר כבוש כל ארץ ישראל האמורה בתורה.

לאילו גבולות הכוונה? הרי בתורה ישנן כמה וכמה פרשיות גבול, כפי שראינו. אילו סבר הרמב"ם שיש הבדל בין הפרשיות, היה צריך לציין איזו פרשיה היא הקובעת לעניין זה. מלשון זו של הרמב"ם, "ארץ ישראל האמורה בתורה", עולה שיש בתורה רק מערכת גבולות אחת, וכל הפרשיות מכוונות לאותו גבול עצמו.⁶⁶

65. עיין עוד שם, שר"ת מתמודד עם השאלה שהפרת אינו מחזר ברשימת נהרות ארץ ישראל המופיעה בבבא בתרא (עד, ב), ומסביר שהפרת אינו נמנה ברשימה זו משום שאין הוא זורם בתוך הארץ אלא בגבולה הצפוני.

66. דין זה מופיע ברמב"ם גם בהלכות תרומות א, ג, ובפיה"מ לדמאי ו', יא, ושם משתמש הרמב"ם בביטוי "ארץ נענן לגבולותיה" - ביטוי הלקוח מפרשיית הגבולות במסעי. לכאורה יש ללמוד מכאן שהגבולות הקובעים לדעת הרמב"ם הם גבולות מסעי ולא גבולות ההבטחה. אולם טענה זו מבוססת על ההנחה שגבולות מסעי וגבולות ההבטחה הן מערכות גבול שונות. אם סוברים שמערכות הגבול הן זהות, וכפי שעולה מדברי הרמב"ם כאן, הרי העובדה שהרמב"ם מצטט ביטוי הלקוח מפרשיית מסעי אין בה שום שלילה של גבולות ההבטחה. כאשר הרמב"ם בא לציין את

בהלכות שמיטה ויובל י"ג, יא כותב הרמב"ם בתוך דבריו:

שאין הדברים אמורים אלא בארץ שנכרתה עליה ברית לאברהם ליצחק וליעקב וירשוה בניהם ונתחלקה להם.

דהיינו, שהארץ שנכרתה עליה ברית לאבות, כבר ירשו אותה בני ישראל והתחלקה לשבטים, וכפי שראינו לעיל, שגבול עולי מצרים הגיע בפועל עד לנהר פרת.⁶⁷

ראב"ע

הזכרנו לעיל את פירוש רש"י לפסוק בתהלים (ע"ב, ה) "וירד מים עד ים ומנהר עד אפסי ארץ". הראב"ע מפרש את הפרק כולו בשתי אפשרויות, על שלמה או על המלך המשיח, ולגבי פסוק זה הוא כותב:

אם על שלמה: מים סוף עד ים פלשתיים, "ומנהר" - זה פרת, ו"אפסי ארץ" - זה מדבר, והנה הזכיר אורך ארץ ישראל ורחבה. ואם על המשיח: מים הדרומי הנקרא

גבולות התורה, הוא משתמש לעיתים בביטוי כללי ולעיתים בביטוי הלקוח מפרשיית מסעי, משום שאין כל הבדל בין מערכות הגבול.

67. א. אמנם, כפי שראינו לעיל, נראה שלא היתה התיישבות רציפה של שבטי ישראל באזורים אלה, אולם הם נכבשו בימי דוד ושלמה, והתחלקו לשבטים כבר בימי יהושע, עוד קודם הכיבוש (עיין רמב"ם תרומות א', ב).

ב. הרמב"ם אמנם כותב (רוצח ה', ד) שישנו חלק מן הארץ של ברית בין הבתרים שלא נכבש - ארצות קיני קניזי וקדמוני; אולם אלו הן מובלעות קטנות בתוך הארץ הרחבה (עיין להלן בעניין זה). כמו כן, נראה שגם חלקים אלה חולקו לשבטים על ידי יהושע, כיוון שהשבטים אמורים היו לכבושם בדורות הבאים. ועיין לשונו של הרמב"ם בה"ל רוצח שם, "שנכרת לאברהם אבינו ברית עליהן ועדיין לא נכבשו" - אין זה עניין מהותי, שארצות אלה הוגדרו מראש כיעוד לימות המשיח בלבד, אלא שמבחינה מצאיתית הן טרם נכבשו.

ג. ניתן להביא דיוק נוסף מלשונו של הרמב"ם: בה"ל תרומות א', ב, מביא הרמב"ם את הדין של "כיבוש רבים", דהיינו שכיבוש הארץ צריך להיות דוקא מדעת רוב ישראל. מדברי הרמב"ם עולה בבירור שתנאי זה חל בכל מקום בארץ ישראל. אולם כאשר הרמב"ם בא להדגיש את הדבר, הוא כותב שאם כבשו ללא תנאי זה, "אפילו מן הארץ שניתנה לאברהם", אין חלות המצוות בשטח זה. אם הרמב"ם היה סובר שגבולות ההבטחה לאברהם נאמרו רק לימות המשיח, והגבולות ההלכתיים הם בתחום מצומצם יותר של גבולות מסעי, היה עליו לומר את הרבותא לגבי גבולות מסעי, שהם הגבולות הנוהגים הלכה למעשה.

ד. עיין עוד שו"ת הרמב"ם תשובה קכ"ז, שם מזהה הרמב"ם את טורי אמנון עם הרי באניאס. העיר באניאס נמצאת בסוריה על שפת הים התיכון, דרומית להרי הטורוס אמנוס, אך במקום צפוני למדי, שממנו ניתן להמשיך את הגבול אל נהר הפרת.

ה. לגבי שיטת הרמב"ם עיין עוד להלן בעניין סוריא.

הים האדום, אל ים צפון שהוא ים אוקיינוס, "ומנהר" - נהר יוצא מעדן שהוא בתחלת מזרח, "ועד אפסי ארץ" - שהוא בסוף מערב.

דהיינו, שאם הפסוק מתפרש על שלמה, יש לפרשו על פי הגבולות המופיעים בספר שמות, "מים סוף ועד ים פלשתים וממדבר עד הנהר"; ואילו אם הוא מתפרש על מלך המשיח, יש לפרשו באופן רחב הרבה יותר, המקיף את כל העולם המיושב. הרי להדיא, שגבולות הארץ הרחבים אינם ייעוד לימות המשיח אלא דוקא לזמן הזה, לימי מלכות ישראל בתפארתה.⁶⁸

רד"ק

בפירושו לתהלים ע"ב, מפרש הרד"ק כמו הראב"ע שהבאנו כעת, ומכאן שסבר גם הוא שהגבולות שבספר שמות הם לזמן הזה ולא לימות המשיח בלבד.⁶⁹ ראה נוספת: הבאנו לעיל את הפסוקים בדברי הימים (א ה', ג-ט), על פיהם שבת ראובן התיישב בפועל עד נהר פרת. הרד"ק על אתר מסביר:

והנה הוא גבולם, כי נהר פרת הוא גבול ארץ ישראל למזרח, כמו שאמר "מן הנהר נהר פרת עד הים האחרון יהיה גבולכם".

נוקט בפשיטות שהפרת הוא גבול ארץ ישראל הלכה למעשה, ופסוקי הגבולות הרחבים נאמרו לאותם דורות ולא רק לעתיד לבוא.⁷⁰

68. עיין גם בראב"ע לתהלים פ', יב.

69. א. וכן גם בפירוש הרד"ק לתהלים פ', יב.

ב. עיין עוד בפירושו שם בתהלים ע"ב, שמפרש ששלמה שלט גם מעבר לגבולות הארץ הרחבים, ומפרש את הכתוב "כי הוא רודה בכל עבר הנהר" - מעבר לפרת. ועיין להלן, בעניין סוריא וכיבושי דוד.

70. א. עיין עוד בפירוש הרד"ק לבראשית ט"ו, יח, שגבולות ברית בין הבתרים טרם התממשו במלואם, וההבטחה על שלוש אומות - קיני קניזי וקדמוני - היא לעתיד לבוא. אולם כפי שאנו רואים בדברי הרד"ק בדברי הימים, אין זה מצמצם את גבול הארץ מלהגיע עד הפרת, אלא שבתוך הארץ נשארו מובלעות. ועיין להלן בעניין קיני קניזי וקדמוני.

ב. עיין עוד בפירוש החזקוני לדברים י"ב, כ, שם עולה שהפסוק "ושתי את גבולך מים סוף ועד ים פלשתים" נאמר לזמן הזה ולא לעתיד לבוא.

ג. עיין גם בספר החינוך מצוה תק"ז, הכותב שיהושע חילק את הארץ הנשארת בגורל לשבטים אף שטרם נכבשה, "כדי שלא תהיה רובה ככבוש יחיד כשיעלה כל שבט ושבט וכבוש חלקו". דהיינו, שהארץ שכבש יהושע היא מיעוט ארץ ישראל, ורוב הארץ נשארה, והיא אמורה היתה להיכבש בדורות הבאים על ידי השבטים.

ו. עיון במקורות המובאים כראיה לשיטה המצמצמת

עד כאן הבאנו ראיות לשיטה המרחיבה - מפשטי הכתובים, מדברי חז"ל ומדברי הראשונים. כעת נעיין בכמה סוגיות ומקורות שמהם יש שהביאו ראיה לצמצום הגבולות. לענ"ד, בחלק מן המקרים ניתן ליישב את הקושי באופן פשוט, ובחלק מן המקרים לא רק שניתן לפתור את הקושי, אלא אדרבה, עיון במקורות אלה לאשורם מחזק דוקא את השיטה המרחיבה.

עבר הירדן המזרחי

סוגיית מעמדו של עבר הירדן המזרחי היא גדולה ורחבה, ואין כאן מקומה. נתמקד רק במה שנוגע במישרין לשאלה בה אנו עוסקים - היחס בין גבולות פרשת מסעי לבין גבולות ההבטחה:

נראה בפשטות שגבולות ההבטחה כוללים גם את עבר הירדן המזרחי. ראשית, באופן טבעי גבול "מנהר מצרים עד הנהר הגדול נהר פרת" כולל גם את עבר הירדן. יתרה מזו, ברשימת העמים המופיעים בברית בין הבתרים, נזכרים גם הרפאים (בראשית ט"ו, כ). כפי שמתואר בספר דברים (ג', יא-יג), מקום מושבם של הרפאים היה בעבר הירדן, במקום בו ישבו אחר כך ממלכות סיחון ועוג:

כי רק עוג מלך הבשן נשאר מיתר הרפאים...

כל חבל הארגב לכל הבשן ההוא יקרא ארץ רפאים.⁷¹

וכך אומר רש"י בפרשת ברית בין הבתרים (בראשית שם):

ואת הרפאים - ארץ עוג, שנאמר בה "ההוא יקרא ארץ רפאים".

ובפירושו לדברים שם:

ההוא יקרא ארץ רפאים - היא אותה שנתתי לאברהם.⁷²

לעומת זאת, בפרשיית הגבולות במסעי נאמר (במדבר ל"ד, יא-יב):

וירד הגבל ומחה על כתף ים כנרת קדמה: וירד הגבול הירדנה והיו תוצאתו ים המלח...

דהיינו שהגבול עובר מן הכנרת דרך הירדן אל ים המלח, ועבר הירדן המזרחי אינו כלול בגבולות אלה.

71. ועיין גם דברים פרק ב', פסוקים יא, כ.

72. וכך באונקלוס, מתרגם בשני המקומות "גבריא". וכן בראב"ע בבראשית שם, וברשב"ם וברבנו בחיי בדברים שם, וברמב"ן בדברים ב', י ועוד. לעומת זאת עיין דברי הרד"ק בתהלים קל"ו, יח, הכותב שעבר הירדן לא נכלל בברית בין הבתרים.

יש שהביאו הבדל זה כראיה לכך שגבולות מסעי הם מצומצמים לעומת גבולות ההבטחה.⁷³ אך הדברים תמוהים, שכן ההסבר לכך שעבר הירדן אינו כלול בגבולות מסעי מופיע במפורש בפרשיה זו עצמה (במדבר ל"ד, יג-טו):

ויצו משה את בני ישראל לאמר, זאת הארץ אשר תתנחלו אתה בגורל, אשר צוה ה' לתת לתשעת המטות וחצי המטה: כי לקחו מטה בני הראובני לבית אבתם ומטה בני הגדי לבית אבתם וחצי מטה מנשה לקחו נחלתם: שני המטות וחצי המטה לקחו נחלתם מעבר לירדן ירחו קדמה מזרחה:

פרשיית גבולות מסעי נאמרה לצורך החלוקה לשבטים, כפי שראינו לעיל, ושנים וחצי השבטים כבר קיבלו את נחלתם, ולפיכך הפרשיה מתארת רק את התחום המיועד לשבטים הנותרים. זו היא הסיבה שבגללה הפרשיה אינה כוללת את עבר הירדן המזרחי, ואין בכך כל ראייה לצמצום גבולות הארץ לעומת גבולות ההבטחה.⁷⁴

"ואם ירחיב ה' אלקיך את גבולך"

בדברים י"ט נאמר (א-ט):

כי יכרית ה' אלהיך את הגוים אשר ה' אלהיך נתן לך את ארצם, וירשתם וישבת בעריהם ובבתיהם: שלוש ערים תבדיל לך בתוך ארצך אשר ה' אלהיך נתן לך לרשתה:... ואם ירחיב ה' אלהיך את גבולך כאשר נשבע לאבתך, ונתן לך את כל הארץ אשר דבר לתת לאבתך... ויספת לך עוד שלש ערים על השלש האלה:

מן הפרשיה עולה שבטווח הקרוב עם ישראל אינו אמור לרשת את כל הארץ שנשבע הקב"ה לאבות, אלא רק את חלקה. רק בעתיד יזכו לנחול את הארץ כולה,

73. עיין ארץ חמדה סימן ג'; שם סימן ד', אות ב'-ג'. וכן בתבואות הארץ פרק א' (עמ' ח) הביא מפרשיה זו ראייה שעבר הירדן הוא ח"ל.

74. א. עיין גם תרגום ירושלמי שם פס' ט"ו, שמשלים את פרשיית הגבולות על ידי תיאור גבול שנים וחצי השבטים, והגבול מגיע עד נהר פרת.

ב. עיין בארץ חמדה סימן ד' אות ה', שעמד בעצמו על כך שפשט הכתובים עוסק בנחלה ולכן לא פורטו נחלות שנים וחצי השבטים. ותימה, שעל פי זה נדחות הטענות שבדבריו לעיל.

ג. בארץ חמדה סימן ג', אות ה', מביא את דברי הרמב"ן שהבאנו, שגבולות א"י לעניין מצוות כיבוש הם הגבולות הרחבים; אך הוא מקשה על כך, בטענה שהרמב"ן מתאר את מהלכו של נהר הפרת באופן שאינו תואם למציאות, ועל פי המהלך האמיתי אין זה אפשרי. אולם גם טענה זו מבוססת על התפישה שפרשיית מסעי מוציאה את עבר הירדן המזרחי מכלל ארץ ישראל, כמבואר שם. אם תופשים שעבר הירדן המזרחי כלול בגבולות הארץ ובמצוות הכיבוש, אין כל קושי בדברי הרמב"ן שמצוות הכיבוש חלה עד הפרת. וכך אכן נראה בדבריו של הרמב"ן, שמצוות הכיבוש חלה בעיקרון גם על עבר הירדן המזרחי - עיין היטב בפירושו לבמדבר כ"א, כא; דברים ב', לד; שם כ', י.

ואז יצטרכו להוסיף ערי מקלט נוספות. לכאורה יש ללמוד מכאן כפי השיטה המצמצמת, שגבולות השבועה לאבות לא נאמרו הלכה למעשה אלא הם ייעוד לעתיד לבוא בלבד.

אך אין הכרח לפרש את הפרשיה באופן זה, שהגבולות הרחבים הם רק לאחרית הימים. ניתן בהחלט לפרש שזהו ציווי וייעוד הלכה למעשה, אלא שהוא אמור להתקיים בטווח של מספר דורות ולא באופן מיידי. כך מפורש בתורה, שהגבולות הרחבים אמורים להיכבש בהדרגה ולא בבת אחת (שמות כ"ג, כט - לא):

לא אגרשנו מפניך בשנה אחת, פן תהיה הארץ שממה ורבה עליך חית השדה: מעט מעט אגרשנו מפניך, עד אשר תפרה ונחלת את הארץ; ושתי את גבלך מים סוף ועד ים פלשתים וממדבר עד הנהר כי אתן בידכם את ישבי הארץ וגרשתמו מפניך:

הניסוח של הפרשייה מופנה אל באי הארץ והדורות הקרובים ולא לאחרית הימים, אבל ירושת הארץ תתרחש בהדרגה, "מעט מעט" ולא "בשנה אחת". משום כך מצווה התורה בספר דברים להבדיל בתחילה שלוש ערים, וכאשר עם ישראל יתרחב לאחר כמה דורות ויגיע למלוא הגבול של ההבטחה לאבות אז יוסיפו עוד שלוש.

דהיינו: אכן הייעוד של ירושת הגבולות המלאים אינו אמור להתבצע בשלמות מיד עם הכניסה לארץ, אלא בשלב מאוחר יותר; אך אין הכוונה שזהו ייעוד לימות המשיח בלבד, אלא שהדבר יתבצע בהמשך, לאחר כמה דורות. הדבר דומה לצייויים על הקמת מלך ועל בחירת מקום המקדש, שאינם אמורים להתממש מיד עם הכניסה לארץ, ובפועל הם התקיימו רק לאחר מאות שנים, אבל אין הם הלכתא למשיחא אלא ציוויים מעשיים לעם ישראל.⁷⁵

כך אכן התרחש בפועל, שיהושע כבש רק חלק מן הארץ, ודוד ושלמה המשיכו וכבשו עד מלוא גבולות ההבטחה, וכפי שראינו. אמנם יש לציין, שלא מצינו שבימי דוד ושלמה הבדילו את ערי המקלט הנוספות. נראה שהסיבה לכך היא העובדה

75. יש להבחין בין דרך זו לבין דרכם של חלק מבעלי השיטה המצמצמת (עיין לעיל הערה 16 אות א), הסוברים שגבולות מסעי נאמרו לזמן שעם ישראל הוא קטן וגבולות ההבטחה נאמרו לזמן שהעם ירבה. על פי הדרך המוצגת כאן, גבולות מסעי מקבילים לגבולות ההבטחה, ואין בתורה שתי מערכות גבול. התורה לא הגדירה גבולות מסויימים לזמן שעם ישראל הוא קטן, אלא ירושת הארץ תקיים בהדרגה בהתאם לתנאים המציאותיים. על פי זה, אין חלק בתוך גבולות ההבטחה שהוא בגדר חו"ל בזמן שהעם הוא קטן, ואין הבחנה כלשהי בין האיזורים הכלולים בגבולות ההבטחה - כל חלק בגבולות ההבטחה שייכבש על ידי עם ישראל יתקדש בקדושת הארץ, ללא הבדל בין איזור זה לאחר.

שהזכרה לעיל, שדוד ושלמה רק כבשו את הארץ ושלטו בה אך היא נשארה מיושבת על ידי נכרים, וממילא לא היה מקום להבדיל ערי מקלט באיזורים אלה.

”ושלשת את גבול ארצך”

מפרשיה זו של ערי המקלט ניתן להביא לכאורה ראייה נוספת לצמצום הגבול, וזאת על פי דברי הברייתא (מכות ט', ב):

”ושלשת” – שיהו משולשין; שיהא מדרום לחברון כמחברון לשכם, ומחברון לשכם כמשכם לקדש, ומשכם לקדש כמקדש לצפון.

דהיינו שערי המקלט צריכות להיות במרחקים שווים זו מזו, ובמרחק זהה גם אל הגבול הדרומי והצפוני. מכיוון שהמרחק בין חברון לשכם ידוע בבירור, ניתן לקבוע את הגבול הדרומי במרחק מקביל מחברון דרומה, וגבול זה עובר במרכז הנגב, הרחק צפונה מים סוף.⁷⁶

אולם נראה שקושיה זו ניתנת לפתרון בפשטות, על פי הדרך שהצגנו לעיל, שיש לחלק בין גבולות הארץ הרחבה, הכוללים גם מדבריות, לבין גבולות הנחלה לשבטים, הכוללים את תחום היישוב בלבד. ערי המקלט נועדו כמובן לצורך חלקי הארץ המיושבים, ולפיכך מיקומן נקבע על פי גבול החלק המיושב ולא על פי גבולות הארץ הרחבה.⁷⁷ מיקומן של ערי המקלט יכול ללמד על מיקומו של הגבול הדרומי של פרשיית מסעי, גבול הנחלה, אולם על פי דרך זו גבול הארץ עצמה הוא רחב יותר וכולל גם את המדבר עד ים סוף.⁷⁸

76. ראייה זו הובאה במאמרו של הרב קורן הנזכר לעיל הערה 20, עמ' קכה. ועיין לעומת זאת במאמרו של הרב קארפ הנזכר לעיל הערה 32, עמ' 20.

77. כך מסתבר, שלעניין ערי המקלט אין מקום להתחשב בשטח המדברי; וייתכן לדייק זאת בלשון הפסוק (דברים י"ט, ג): ”ושלשת את גבול ארצך אשר ינחילך ה' אלהיך” – המדידה היא על פי גבול הנחלה.

78. א. בצפון, לעומת זאת, אין להסיק מערי המקלט את מיקומו של הגבול הצפוני של פרשיית מסעי, שכן יהושע כבש רק חלק מן הארץ, וערי המקלט נקבעו על פי הכיבוש בפועל ולא על פי הארץ שהיתה אמורה להיכבש (וכך רואים גם לגבי חלוקת הנחלות, שיש הבדל בין הגבול הדרומי לצפוני – עיין לעיל הערה 22). לפי דרכנו, בצד צפון גבולות מסעי וגבולות ההבטחה מגיעים לאותו קו, ורק בצפון מזרח, בשטח המדברי, ישנו הבדל ביניהם. אם אכן היו זוכים לרשת וליישב עד הגבול הצפוני, היה תחום הארץ המיושבת על ידי ישראל מוכפל, ואז היו מוסיפים עוד שלוש ערי מקלט. גם בשיטה המצמצמת את גבולות מסעי, לרוב הדעות הגבול הצפוני מרוחק יותר ואינו מתאים לחשבון ערי המקלט, והדבר מוסבר על פי עיקרון זה, שערי המקלט נקבעו על פי כיבוש יהושע בפועל. לעומת זאת, עיין במאמרו של הרב קארפ שם, המניח שחישוב ערי המקלט

סוריא - כיבושי דוד שלא התקדשו

כידוע, בדברי חז"ל והפוסקים ישנו דיון על מעמדה של סוריא, שלא התקדשה באופן מלא. כך למשל כותב הרמב"ם (תרומות א', ג):

הארצות שכבש דוד חוץ לארץ כנען... אינן כארץ ישראל לכל דבר ולא כחוצה לארץ לכל דבר...

ומפני מה ירדו ממעלת ארץ ישראל? מפני שכבש אותם קודם שיכבוש כל ארץ ישראל... ואילו תפס כל ארץ כנען לגבולותיה⁷⁹ ואחר כך כבש ארצות אחרות, היה כיבושו כולו כארץ ישראל לכל דבר. והארצות שכבש דוד הן הנקראין סוריה.

דהיינו שישנו דין של "כיבוש שלא כסדר", שאם כבשו חלקים בחו"ל לפני כיבוש הארץ כולה אין הם מתקדשים, וזו היא הסיבה לכך שסוריא לא התקדשה. רבים מבינים שסוריא זו נמצאת בתוך התחום של גבולות ההבטחה, ואף על פי כן חל עליה דין זה, שאין חיוב לכובשה ואף אסור לכובשה לפני שיכבוש את כל ארץ ישראל. מתוך כך עולה שגבולות ארץ ישראל לעניין כיבוש הארץ הם מצומצמים, וחלקים שמעבר לגבול זה, אף שהם בתוך גבולות ההבטחה, נחשבים כחו"ל. טענה זו מובאת בכמה חיבורים, כראיה מרכזית לשיטה המצמצמת.⁸⁰

אולם נעיין במקורו של דין זה, שהוא בספרי דברים (פיסקה נ"א):⁸¹

"כל המקום אשר תדרוך כף רגלכם בו" - אם ללמד על תחומי ארץ ישראל, הרי כבר נאמר "מן המדבר והלבנון"; מה תלמוד לומר "כל המקום אשר תדרוך"? אמר להם, כל מקום שתכבשו חוץ ממקומות האלו הרי הוא שלכם. או רשות בידם לכבש חוצה לארץ עד שלא יכבוש ארץ ישראל? תלמוד לומר "וירשתם גוים גדולים ועצומים מכם", ואחר כך "כל המקום אשר תדרוך כף רגלכם

אמור להתאים לגבולות מסעי, ומתוך שהחשבון אינו מתאים בצפון הוא טוען שיש לדחות את הראיה כולה.

ב. מדברינו עולה, שאכן הקושיה מערי המקלט קיימת על פי האפשרות הראשונה שהצגנו בשיטה המרחיבה, שעל פיה אין הבדל בין גבול הארץ לבין גבול הנחלה ושניהם מגיעים עד ים סוף (אם כי ייתכן גם בשיטה זו לטעון שערי המקלט נקבעות על פי התחום המיושב בפועל, ועיין כעין זה במאמרו של הרב קארפ שם). אולם על פי האפשרות השנייה, הדברים מתיישבים בפשטות.

79. לגבי ביטוי זה עיין לעיל הערה 66.

80. עיין למשל חזון איש שביעית ג', ל; ארץ חמדה סימן ג', ג.

81. דין זה של כיבוש שלא כסדר מופיע בדברי חז"ל רק בספרי, וכן בירושלמי המובא בהערה הבאה. בבבלי לא נזכר דין זה במפורש - עיין להלן הערה 89 אות ד'.

בו". שלא תהא ארץ ישראל מטמאה בגלולים ואתם חוזרים ומכבשים חוצה לארץ, אלא משתכבשו ארץ ישראל תהו רשאים לכבש חוצה לארץ...
ואם תאמר, מפני מה כבש דוד ארם נהרים וארם צובה ואין מצות נוהגות שם? אמרת, דוד עשה שלא כתורה. התורה אמרה משתכבשו ארץ ישראל תהו רשאים לכבש חוצה לארץ, והוא לא עשה כן, אלא חזר וכבש ארם נהרים וארם צובה, ואת היבוסים סמוך לירושלם לא הוריש.

הספרי אכן אומר שיש לכבוש קודם את תחומי ארץ ישראל ורק אחר כך ניתן להתרחב למקומות אחרים, וזו היא הסיבה שכיבושי דוד לא התקדשו. אך מה הם "תחומי ארץ ישראל" שאותם צריך לכבוש תחילה? - כפי שכבר ראינו לעיל, הספרי מצטט לעניין זה את הפסוק "מן המדבר והלבנון". נביא שוב את הפסוק במלואו (דברים י"א, כד):

כל המקום אשר תדרך כף רגלכם בו לכם יהיה מן המדבר והלבנון מן הנהר נהר פרת ועד הים האחרון יהיה גבלכם:

דהיינו שאדרבה, גבולות ארץ ישראל לעניין כיבוש הארץ הם הגבולות הרחבים, המגיעים עד נהר פרת! רק מעבר לתחומים אלה זוהי חוץ לארץ, שאין לכבושה לפני שכבשנו את הארץ עצמה!⁸²

לכאורה הדבר תמוה - אם אכן תחום הארץ מגיע עד הפרת, מה הם אותם כיבושי דוד שהיו מעבר לתחומי ארץ ישראל ולא התקדשו? האם כיבושי דוד התרחבו מעבר לגבולות ההבטחה? אולם הספרי מפרט את האיזורים המדוברים - ארם נהרים וארם צובה. נתבונן במקומם של איזורים אלה:

לגבי ארם נהרים - זה הוא המקום שבו חיה משפחתו של אברהם אבינו, כאמור בתורה (בראשית כ"ד, י):

82. עיין גם בירושלמי חלה ב', א, שמביא גם הוא דין זה, ומזכיר במפורש שתחום ארץ ישראל לעניין זה הוא עד נהר הפרת (מצטט את הפסוק ביהושע א', ד). ועיין ברמב"ן לפסוק בדברים, המביא את דברי חז"ל, וכותב שהתחום המפורט בפסוק "מן המדבר והלבנון..." חובה לכבושו, ולגבי כיבוש של ארצות מעבר לגבול הארץ הוא מביא כדוגמה את שנער ואשור. לעומת זאת, כמה אחרונים כתבו שדין "כיבוש שלא כסדר" מוגדר על פי גבולות מסעי (שלדעתם הם מצומצמים) ולא על פי הגבולות הרחבים. עיין למשל תבואות הארץ פרק א' (עמ' ה); ארץ חמדה (סימן ג', ג; סימן ד', ב-ד); משנת יוסף, שביעית פרק ו', "קונטרס ביאור גבולות הארץ", פרק ב. ותימה, שהם עצמם מציינים כמקור לדין זה את הספרי, ושם עולה בירור שתחומי ארץ ישראל לעניין זה מגיעים עד נהר פרת. (עיין בתבואות הארץ, שמצטט את דברי הספרי ואף משלים את לשון הפסוק "עד נהר פרת", ואף על פי כן ממשיך וכותב שהגבולות הקובעים לעניין זה הם גבולות מסעי, שלדעתו הם רחוקים מנהר פרת!)

ויקח העבד עשרה גמלים מגמלי אדניו וילך וכל טוב אדניו בידו, ויקם וילך אל ארם
נהרים אל עיר נחור:

ומקום זה היה מעבר לפרת, כאמור ביהושע (כ"ד, ב-ג):

בעבר הנהר ישבו אבותיכם מעולם תרח אבי אברהם ואבי נחור... ואקח את אביכם
את אברהם מעבר הנהר.

ארץ זו נקראת "ארם נהרים", משום שהיא נמצאת בין הפרת לבין החידקל, מעבר
לפרת.⁸³

לגבי ארם צובה - המסורת מזהה אותה באיזור העיר חלב.⁸⁴ עיר זו נמצאת בצפון
מדינת סוריה של ימינו, בדיוק על הקו ההולך מן הטורוס אמנוס דרך אנטיוכיה
(אנטקיה) אל נהר פרת, שזהו גבול הארץ הצפונית על פי השיטה המרחיבה, כמבואר
לעיל.⁸⁵

דהיינו, שכיבושי דוד המלך אכן הגיעו אל מעבר לגבולות ההבטחה - הוא כבש את
ארם נהרים, מעבר לפרת, וכן את ארם צובה, ששוכנת (לפחות בחלקה) מעבר לגבול
הצפוני של גבולות ההבטחה (ראה מפה 5). חלקים אלה הם חו"ל גמור, ומשום כך
הם לא התקדשו, שכן היה צריך לכבוש תחילה את כל ארץ ישראל. אך כל התחום
שבתוך גבולות ההבטחה, הרי הוא "תחומי ארץ ישראל", שמצווה לכבושו והוא
מתקדש בכיבוש, ואין נפק"מ איזה חלק של הארץ כובשים תחילה ואיזה מאוחר
יותר.

כפי שראינו, בספרי מוזכרות בהקשר זה רק ארם נהרים וארם צובה, וכך
בירושלמי⁸⁶ ובחלק מן הראשונים.⁸⁷ על פי זה אין כאן כל קושיה על השיטה
המרחיבה, ואדרבה, אנו רואים שרק איזורים שמעבר לגבולות ההבטחה נחשבים

83. עיין גם במגילה י"ז א, שיעקב הלך לבית לבן לארם נהרים, ועיין בראשית ל"א, כא. ועיין ברמב"ן
לבראשית י"א, כח, הכותב שארם נהרים נמצאת מעבר לנהר פרת גבול ארץ ישראל". וכך מבואר
בהקשר של סוגייתנו במדרש וקציעה א"ח סימן ש"ו. לעומת זאת, עיין בארץ חמדה, סימן ג', ג,
הטוען שארם נהרים אינה שוכנת מעבר לפרת אלא באיזור דמשק, וצ"ע.

84. עיין בכפתור ופרח פרק י': "וארם צובה הוא חלב וארצו"; וכך במקורות רבים, וכגון הכינוי "כתר
ארם צובא" לספר העתיק שנשמר בחלב.

85. עיין גם בשמואל ב ח', ג: "ויך דוד את הדדעזר בן רחב מלך צובה בלכתו להשיב ידו בנהר פרת",
דהיינו שצובה נמצאת בסמיכות לפרת.

86. לעיל הערה 82.

87. עיין למשל רש"י עבודה זרה כא, ב ד"ה "סוריא"; רש"י גיטין מז, א ד"ה "כיבוש יחיד"; תוספות
גיטין ח, א ד"ה "כיבוש"; תוספות עבודה זרה כא, א ד"ה "כיבוש".

כח"ל לעניין הכיבוש והקידוש. אולם הרמב"ם מזכיר בהקשר זה מקומות נוספים (תרומות א', ט):

אי זו היא סוריה? מארץ ישראל ולמטה כנגד ארם נהרים וארם צובה, כל יד פרת עד בבל, כגון דמשק ואחלב וחרן ומנבג וכיוצא בהן, עד שנער.

רשימה זו או בדומה לה מופיעה גם בראשונים נוספים.⁸⁸ חלק מן המקומות שנוספו כאן שוכנים מעבר לגבולות ההבטחה, כגון חרן ואחלב (חלב). אולם מוזכרת גם דמשק, שנמצאת הרבה מדרום לקו הגבול ההולך מן הטורוס אמנוס אל הפרת. מתוך כך יש לכאורה ראייה לשיטה המצמצמת, שחלקים שבתוך גבולות ההבטחה אינם מוגדרים כארץ ישראל אלא כסוריא שלא היו אמורים לכובשה.

אולם יש לשים לב: גם אם לדעת הרמב"ם דמשק נמצאת מחוץ לגבולות ארץ ישראל, אין זה שולל בהכרח את השיטה המרחיבה, הסוברת שארץ ישראל מגיעה עד הפרת. דמשק נמצאת מזרחית לחרמון, מצפון לעבר הירדן המזרחי, וניתן בהחלט לשרטט את הגבול כך שתחום הארץ בצד המזרחי מגיע עד החרמון ודמשק, ואילו בצד המערבי ממשיכה הארץ צפונה עד נהר פרת ועד הר ההר (- טורוס אמנוס) (ראה מפה 6). תחום הארץ, לפי זה, כולל את כל הלבנון ורצועת החוף של מדינת סוריה, אך לא את הצד המזרחי שבו שוכנת דמשק. דהיינו שגם לשיטת הרמב"ם גבולות הארץ הלכה למעשה הם גבולות ההבטחה המגיעים עד הפרת, אלא שלדעתו יש לשרטט את גבולות ההבטחה באופן צר יותר.⁸⁹

88. עיין למשל כפתור ופרח פרק י"ג; סמ"ג, עשין קל"ג; ספר החינוך מצוה פ"ד; שם מצוה תק"ז. מקורה של רשימה זו הוא בתשובת הגאונים (הרכבי סימן תל"ז): "סוריא כמה מדינות היא, כגון דמשק וחלב ומנבג ועד חרן..."; אולם יש לשים לב, שבתשובה זו לא נאמר שסוריא נמצאת מחוץ לגבולות הארץ. ייתכן שהגאונים סברו שסוגיית הגמרא העוסקת בסוריא אינה עוסקת בדין של "כיבוש שלא כסדר" המופיע בספרי, אלא בדין אחר של "כיבוש יחיד" החל בין בתוך גבולות הארץ ובין מחוצה להם - עין בהערה הבאה אות ד'.

89. א. עיין לעיל מקורות בדברי הרמב"ם התומכים בשיטה המרחיבה. ועיין במור וקציעה א"ח סימן ש"ו, שאכן כותב כך, שדמשק נמצאת מערבה לפרת, ואף על פי כן היא נמצאת מחוץ לגבולות "מנהר מצרים ועד הנהר הגדול נהר פרת" שהם גבולות ארץ ישראל. וכאמור לעיל, כך הכרחי לפרש את הרמב"ם, שהרי במקור הדין בספרי ובירושלמי מבואר שבגבול הארץ מגיע עד הפרת.

ב. דרך אחרת בבאור שיטת הרמב"ם בעניין סוריא, עיין באוצר ארץ ישראל פרק כ"ב ואילך.
ג. לעומת זאת עיין בפירושו ר' אברהם בן הרמב"ם לשמות כ"ג, לא, שם כותב ש"דמשק וחמת וארם צובא" נמצאות בתוך גבולות ההבטחה ומעבר לגבולות מסעי, וזאת כפי השיטה המצמצמת, וכפי שהבאנו את דבריו לעיל.

ד. התייחסנו רק לדברי הספרי, שבהם יש התייחסות מפורשת לגבולות ארץ ישראל. במקביל ישנן סוגיות בגמרא הדנות במעמדה של סוריא, אולם נראה שאין מקום ללמוד מהן לעניין הגבולות באופן שיסתור את דברי הספרי, וכפי שיבואר:

בגמרא (גיטין ח, ב; שם מז; עבודה זרה כא, א) נחלקו תנאים האם סוריא נתקדשה או לא. הגמרא אינה מבארת היכן בדיוק נמצאת סוריא זו (רבים מן המפרשים זיהו את סוריא עם ארם נהרים וארם צובה המוזכרות בספרי, אולם בדברי חז"ל אין מופיע במפורש זיהוי כזה), ועל פי מקורות מסויימים יש מקום לפרש שסוריא נמצאת בתוך גבולות ההבטחה. אם אכן כך, יש מכאן לכאורה ראייה לשיטה המצמצמת, שבתוך גבולות ההבטחה ישנם חלקים שאינם אמורים להיכבש על ידי ישראל. אף שבספרי ראינו בבירור שגבולות הארץ לעניין הכיבוש הם הגבולות הרחבים, ניתן לכאורה לטעון שהגמרא חולקת על הספרי בעניין זה ומצמצמת את הגבול.

אולם יש לשים לב, שבסוגיות אלה העוסקות בסוריא, אין כל התייחסות מפורשת לגבולות הארץ. הנימוק המופיע בגמרא לדעה שסוריא לא התקדשה, הוא משום שהיא נכבשה ב"כיבוש יחיד". בביאור מושג זה ישנם פירושים רבים בראשונים, שלענייננו יש לחלקם לשתי שיטות:

1. שיטה המפרשת את המושג "כיבוש יחיד" כמושג זהה לדין המופיע בספרי, שאין לכבוש חלקים בחו"ל קודם שנכבשה כל ארץ ישראל - עיין למשל ברמב"ן לדברים י"א, כד; ריטב"א בע"ז שם ד"ה "כיבוש יחיד".

2. שיטה המפרשת את המושג "כיבוש יחיד" במובנים אחרים, שאינם קשורים לעניין כיבוש שלא כסדר המופיע בספרי - עיין למשל רש"י בגיטין ת, ב ד"ה "כיבוש יחיד"; רש"י בע"ז שם ד"ה "סוריא"; רמב"ם תרומות א', ב (בהל' ג' שם הרמב"ם אמנם פוסק גם את עניין "כיבוש שלא כסדר", אולם לדעתו "כיבוש יחיד" הוא מושג שונה, ואלו שני דינים נפרדים).

השיטה הראשונה מפרשת את הגמרא על פי הספרי - המושג "כיבוש יחיד" הוא סתום, והראשונים הללו פירשו אותו על פי הדין המבואר המופיע בספרי. ממילא, כאשר אנו רואים בספרי שהמדובר הוא על חלקים שמחוץ לגבולות ההבטחה, יש לבאר גם בגמרא כך. אין מקום לטעון על פי דעה זו שכוונת הגמרא היא להגדיר את הדין בגבולות אחרים, שכן שיטה זו סוברת שיש לבאר את דברי הגמרא על פי הספרי, וודאי שלא התכוונה ליצור מחלוקת ביניהם. (מלבד זאת, אין מקור שממנו ניתן ללמוד דין של כיבוש שלא כסדר המוגדר על פי גבולות מסעי, שכן אין דרשה כזו בדברי חז"ל - הפסוקים שמהם נלמד דין כיבוש שלא כסדר מזכירים במפורש את הגבולות הרחבים, ולא מצינו פסוקים מקבילים ודרשה דומה בפרשיית מסעי.)

על פי השיטה השנייה, שהגמרא מתפרשת בפני עצמה ולא על פי הספרי, ייתכן באופן עקרוני לפרש שסוריא נמצאת בתוך גבולות ההבטחה. אולם על פי שיטה זו אין מסוגיית הגמרא כל ראייה לענייננו. לדעה זו, הדין של "כיבוש יחיד" המוזכר בגמרא, הוא תנאי אחר, שאינו תלוי בשאלה האם השטח כולו בגבולות הארץ או לא. ממילא, גם אם אכן נזהה את סוריא בתוך גבולות ההבטחה, אין להסיק מתוך כך שחלק מגבולות ההבטחה נחשב בחו"ל, שכן דין "כיבוש יחיד" חל גם בתוך תחומי ארץ ישראל עצמה (עיין ברמב"ם שם).

עשרה עמים לעומת שבעה

טענה נוספת שיש מביאים כראיה לשיטה המצמצמת, היא מתוך מספר עמי הארץ המופיעים בפרשיות השונות:

בפרשיית ברית בין הבתרים נזכרים עשרה עמים (בראשית ט"ו, יח-כא):

ביום ההוא כרת ה' את אברם ברית לאמר לזרעך נתתי את הארץ הזאת מנהר מצרים עד הנהר הגדל נהר פרת: את הקיני ואת הקנזי ואת הקדמני: ואת החתי ואת הפרזי ואת הרפאים: ואת האמרי ואת הכנעני ואת הגרגשי ואת היבוסי:

ואילו בשאר המקומות בתורה ובנביאים בהם מופיעה רשימה של עמי הארץ, מוזכרים לכל היותר שבעה עמים.⁹⁰ הכתוב אף מציין במפורש שזהו מספרם של עמי הארץ (דברים ז', א):

כי יביאך ה' אלהיך אל הארץ אשר אתה בא שמה לרשתה ונשל גוים רבים מפניך, החתי והגרגשי והאמרי והכנעני והפרזי והחוי והיבוסי, שבעה גוים רבים ועצומים ממך:

הפער במספר העמים מהווה לכאורה ראיה לצמצום הגבולות - לאברהם אבינו הובטחו עשרה עמים, אך בפועל עם ישראל אמור לרשת רק שבעה עמים, דהיינו שהארץ המיועדת בפועל היא מצומצמת יותר.

נתבונן תחילה בשתי נקודות בפשטי הכתובים בעניין זה, ולאחר מכן נעסוק בדעות חז"ל.

ראשית, יש לשים לב שישנן פרשיות שבהן מספר העמים הוא קטן, ואף על פי כן גבולות הארץ הם רחבים. כך בשמות כ"ג:

(כג) כי ילך מלאכי לפניך והביאך אל האמרי והחתי והפרזי והכנעני החוי והיבוסי והכחדתיו:

(לא) ושתי את גבלך מים סוף ועד ים פלשתים וממדבר עד הנהר כי אתן בידכם את ישבי הארץ וגרשתמו מפניך:

הפרשיה מונה ששה עמים בלבד, למרות שהיא מתארת את הגבולות הרחבים, המגיעים עד ים סוף ועד הנהר.

יתרה מזו, בספר נחמיה נאמר (ט', n-ז):

דהיינו: על פי השיטה הראשונה הגמרא אומרת את אותו דין המופיע בספרי, ואין ממנה ראיה נוספת על פני מה שמופיע שם; ואילו לפי השיטה השניה, סוגיות הגמרא בעניין סוריא אינן נוגעות כלל לגבולות ארץ ישראל אלא לתנאים אחרים בכיבוש המקדש את הארץ.

90. עיין למשל שמות ג', ה; שם י"ג, ה; יהושע ג', י.

אתה הוא ה' האלהים אשר בחרת באברם והוצאתו מאור כשדים ושמת שמו אברהם: ומצאת את לבבו נאמן לפניך וכרות עמו הברית לתת את ארץ הכנעני החתי האמרי והפרזי והיבוסי והגרגשי לתת לזרעו.

כאן ישנה התייחסות מפורשת אל ברית בין הבתרים, אבל נזכרים בה רק ששה עמים! דהיינו, שאין לומר שהמספר הקטן של העמים משמעו ארץ קטנה יותר מאשר הארץ שהובטחה לאברהם, אלא מדובר באותה ארץ עצמה ובכל זאת מספר העמים קטן. את ההסבר להתמעטות מספר העמים יש לחפש אם כן בכיוון אחר ולא בכיוון של צמצום גבולות הארץ.

נקודה נוספת שיש לשים לב אליה, היא שהעמים המוזכרים בברית בין הבתרים וחסרים ברשימות האחרות - קיני, קניזי, קדמוני והרפאים - נעדרים לא רק מרשימות עמי הארץ שיש להורישם, אלא מן התנ"ך בכלל: לגבי הרפאים, האיזכור היחיד שלהם הוא בספר דברים,⁹¹ כאשר מסופר שהם הושמדו כבר ובאו עמים אחרים תחתיהם.⁹² לגבי הקיני, הקניזי והקדמוני - אין הם מוזכרים כלל בתנ"ך, מלבד בפרשיית ברית בין הבתרים.⁹³ הדבר בולט כאשר משווים זאת לעמים אחרים משכניהם של ישראל, שמוזכרים בתנ"ך פעמים רבות. עובדה זו יכולה להתוות כיוון לפתרון השאלה - ייתכן לומר, שכמו הרפאים, גם שלושת העמים האחרים נעלמו מן הארץ במשך ארבע מאות השנים שעברו מאז אברהם אבינו ועד ליציאת מצרים.

91. עיין דברים ב', י-יא; שם כ-כא; דברים ג', יא, יג.

92. ואכן רוב הדעות בחז"ל לא התייחסו כלל לחסרונם של הרפאים, אלא רק לקיני קניזי וקדמוני, וכדלהלן. במפרשים, לעומת זאת, יש הסוברים שהרפאים לא הוכחדו לגמרי, והם החיוי שמופיע ברשימות עמי הארץ ואינו מופיע בברית בין הבתרים - עיין רד"ק וחזקוני לבראשית ט"ו, כ; רמב"ן לדברים ב', כג.

93. כך פשוט לגבי הקניזי והקדמוני. לגבי הקיני: בהמשך התנ"ך מופיע מספר פעמים "הקיני" שהוא משפחתו של יתרו (עיין למשל במדבר כ"ד, כא; שופטים א', טז; שם ד', יא). המפרשים נחלקו בשאלה האם הקיני שבברית בין הבתרים הוא הקיני הקשור ליתרו (כך נראה באונקלוס, המתרגם בשניהם "שלמיא" או "שלמאה", וכך בשיטת ר' יהודה המובאת להלן; כמו כן מופיעה אפשרות כזו בראב"ע וברד"ק), או שאלו שני עמים נפרדים (עיין להלן בשיטות שאר התנאים, וכן במפרשים המוזכרים בהערה 97). על פי הדעה השניה, נמצא שהעם המופיע בברית בין הבתרים לא נזכר עוד בשום מקום, שכן בכל שאר המופעים של "הקיני" מדובר במשפחת יתרו. על פי הדעה הראשונה, הקיני של ברית בין הבתרים אכן המשיך להתקיים ונזכר גם בהמשך התנ"ך, אולם אין כל קושי מדוע אין הוא מופיע ברשימות העמים שישראל אמורים להילחם בהם ולהורישם, שכן בימי משה רבינו הקיני בא בברית עם עם ישראל וישב בתוכם.

אם אכן כך, זו היא הסיבה להיעדרותם של עמים אלה מרשימות עמי הארץ בימי משה רבינו, ואין זה נובע מצמצום בגבולות הארץ.⁹⁴

דעות התנאים לגבי שלושת העמים החסרים

בדברי חז"ל ישנן מספר דעות לגבי זיהויים של שלושת העמים החסרים – קיני, קניזי וקדמוני. נביא את הדברים כפי שהם מופיעים בירושלמי (שביעית ו', א):⁹⁵

דאמר רבי חלבו שמעון בר בא בשם ר' יוחנן, אבותיך ירשו ארץ של שבעת עממים ואתם עתידין לירש ארץ של עשר עממים.

תלתי חורנייתא אילין אינון,⁹⁶ "את הקיני ואת הקניזי ואת הקדמוני".

רבי יודה אמר, ערבייא שלמייא נבטייא. רבי שמעון אומר, אסיא ואספמיא ודמשק. רבי ליעזר בן יעקב אומר, אסייא וקרתגני ותורקי. רבי אומר, אדום ומואב וראשית בני עמון.

ננסה להסביר את הדעות, ונבחן את משמעותן לענייננו. כפי שיתבאר להלן, נראה שהמחלוקת בין התנאים אינה רק בזיהוי גרידא, האם הכוונה היא לעם פלוני או אלמוני, אלא כל אחת מן הדעות הולכת בדרך אחרת בהסבר הדבר, מדוע נגרעו עמים מן הרשימה שהובטחה בתחילה לאברהם אבינו.

נפתח בדעת רבי, שמופיעה בכמה מקורות כדעה העיקרית להלכה, והובאה על ידי רבים מן המפרשים, ראשונים ואחרונים.⁹⁷ דעה זו מזהה את שלושת העמים החסרים עם אדום מואב ועמון, שנאסר לישראל להילחם בהם ולכבוש את ארצם.⁹⁸

94. א. כפי דרך זו עיין להלן, בדעת ר' אליעזר בן יעקב. אפשרות אחרת להסביר את חוסר האיזכור של שמות אלה בהמשך התנ"ך, עיין להלן הערה 98.

ב. אפשרות נוספת היא, שעמים אלה היו קטנים מאד וחסרי חשיבות, ומשום כך הם לא נזכרו בהמשך התנ"ך. אך אם אכן כך, לא ייתכן שהיעדרותם של עמים אלה מן הרשימות משמעה צמצום גדול בגבולות הארץ, שכן עמים קטנים כאלה לא יכלו לתפוס שטח משמעותי. אין זה סביר לצמצם את גבול הארץ במידה ניכרת (על פי הדעות השונות בשיטה המצמצמת, הפער בין גבולות ההבטחה לבין גבולות מסעי הוא כרבע עד מחצית מתחום הארץ הרחבה), ולייחס תחום רחב כזה לעמים קטנים וחסרי חשיבות עד כדי כך שלא בא זכרם בתנ"ך.

95. מקורות מקבילים מופיעים גם בירושלמי קידושין א', ח; בבלי ב"ב נ, א; בראשית רבה פרשה מ"ד (בין המקורות ישנם לעיתים הבדלים בשמות העמים ובשמות החולקים).

96. – שלושת האחרים אלה הם.

97. עיין בבראשית רבה שם, ששיטה זו מופיעה כשיטת "רבנן" ומרחיבים לנמק אותה. ועיין באור זרוע בבא בתרא סימן ק"ג, הכותב שהלכה כשיטה זו. ורבים מן המפרשים והפוסקים הביאו שיטה זו בלבד – עיין רש"י לבראשית ט"ו, יט, ולדברים ב', ה; ספר הישר לר"ת סימן תרל"ז; רשב"א מגילה י' א; פסקי ר"ד בבא בתרא נ"ו א; ור"ק תהלים קל"ו, יח; ספורנו במדבר כ"ד, יח;

ראשית, על פי דרך זו מובנת הסיבה שמחמתה נגרעו עמים אלה מרשימת העמים שישראל אמורים להורישם. אין זה משום שהקב"ה חזר בו במקצת מן ההבטחה לאברהם והחליט לצמצם את גודלה של ארץ ישראל, אלא משום שעמים אלה שייכים גם הם למשפחת אברהם והקב"ה רצה לזכות גם אותם במקום מושב ולא לגרשם ולהשמידם.⁹⁹

כעת נתבונן במשמעותה של שיטה זו לגבי הגדרת גבולות הארץ: מתוך ההבטחה לאברהם אבינו, הכוללת עשרה עמים, נגרעו שלושת העמים הללו, ואילו שטחיהם של שאר שבעת העמים נותרו כנחלה לישראל. והרי כידוע, ארצות אדום עמון ומואב כללו שטחים קטנים למדי בעבר הירדן המזרחי (ראה מפה 7). ממילא, יש מכאן ראייה גדולה לשיטה המרחיבה - מכל הארץ שהובטחה לאברהם אבינו נגרעו רק שלוש מובלעות קטנות אלה, ואילו שאר תחום הארץ, ארץ שבעת העמים, נותר לעם ישראל הלכה למעשה. ברור למשל, שגריעת שלוש נחלות אלה בצד הדרום מזרחי של הארץ, אינה משפיעה כלל על הגבול בצפון או במערב, ואם כן, התחום שאותו אמורים לכבוש בפועל מגיע עדיין עד נהר פרת ועד נהר מצרים.

עוד יש לשים לב: על פי דעה זו עולה שהקיצוץ אינו תלוי בשטח (גיאוגרפי) אלא תלוי בעמים (דמוגרפי). שהרי האיסור להילחם באדום עמון ומואב מתייחס דוקא לעמים עצמם, ואין איסור לכבוש את נחלותיהם כאשר העמים הללו כבר אינם יושבים בהן - "עמון ומואב טהרו בסיחון". ממילא, אין כאן בעצם קיצוץ בשטחה של ארץ ישראל, וכאשר העמים הללו כבר חדלו מלהתקיים, הרי כל התחום של גבולות ההבטחה במלואו, כולל החלקים הללו, מיועד לעם ישראל.¹⁰⁰

חזקוני בראשית ט"ו, יט; רבנו בחיי דברים ב', ה; אור החיים בראשית ט"ו, יח; מלבי"ם שם; משך חכמה במדבר כ', כח.

98. על פי שיטתו של רבי, הסיבה לכך שהשמות "קני קניזי וקדמוני" אינם מופיעים עוד בתנ"ך, כמובן אינה משום שהם הושמדו. נראה שלדעה זו שמות אלה הם כינויים שהקב"ה השתמש בהם בדבריו לאברהם, משום שבזמן ברית בין הבתרים עדיין לא היו קיימים העמים הללו, ולפיכך בהמשך אין בהם עוד שימוש.

99. כך למשל ברש"י לדברים ב', ה.

100. הירושלמי אמנם אומר שרק לעתיד לבוא יירשו את ארץ עשרה עמים, אך לפי דברי רבי יוצא שאין זה תנאי מהותי, אלא שבפועל ישראל לא כבשו את ארצות אדום עמון ומואב במשך ההיסטוריה והדבר יתקיים רק לעתיד לבוא. ועיין לשון הרמב"ן (השגות לספר המצוות, סוף שכחת הלאווין): "כיון שבא סנחריב ובלבל את העולם, הותרה ארצם למלך המשיח", דהיינו שמאז ימי סנחריב כבר בטל בעצם האיסור להילחם בעמים אלה שכן הם גלו מאדמתם, אלא שבפועל הדבר יתממש רק בימות המשיח. ועיין עוד ברמב"ם שורש ג', שלדעתו האיסור להילחם בעמים אלה הוא מצוה לשעתה בלבד ואינו נוהג כלל לדורות.

לדעת ר' יהודה שלוש העמים שנגרעו הם "ערביי שלמייא נבטייא". מה טיבם של עמים אלה? - הערבים והנבטים ידועים כיושבי מדבר הנגב. לגבי "שלמייא" - נראה שהיינו "שלמאה", שהוא התרגום גם ל"קיני" שבברית בין הבתרים וגם ל"קיני" של משפחת יתרו. דהיינו שדעה זו מזהה את "הקיני" שבפרשת ברית בין הבתרים עם הקיני של יתרו.¹⁰¹

מבחינת משמעותה של שיטה זו לגבי גבולות הארץ, יש לשים לב שעמים אלה היו גם הם בדרום הארץ ולא בצפונה. ממילא, היעדרם של עמים אלה מרשימות עמי הארץ אינו יכול להביא לכך שחלקה הצפוני של הארץ יקוצץ. דהיינו, שדעה זו טוברת גם היא שארץ ישראל מגיעה בצפון עד הפרת, שהרי מכל העמים שהובטחו לאברהם אבינו נגרעו רק שלושה עמים אלה, ששכנו בדרום.

מהי מהותו של הקיצוץ לדעה זו? - נראה להסביר זאת כך: המשותף לשלושת העמים הללו, הוא שהם עמים מדבריים. דהיינו, שאין כאן באמת צמצום של גבולות ארץ ישראל, אלא שבאותה עת לא היתה אפשרות לשבת במדבר ואפילו לא להחזיק בו מבחינה שלטונית, ולפיכך ההדרכה בפועל לעם ישראל היא לכבוש רק שבעה עמים ולא נצטוו לכבוש את המדבר ויושבו. לעתיד לבוא, כאשר "ישושם מדבר וציה", תהיה אפשרות לרשת וליישב את נחלתם של עשרת העמים, דהיינו גם את החלקים המדבריים שבארץ ישראל. (הדבר מקביל כמובן לדרך שהצגנו לעיל, על פיה הפער שבין גבולות מסעי לבין גבולות ההבטחה נובע מן המדבריות המקיפים את ארץ ישראל).

רבי אליעזר בן יעקב מזהה את העמים החסרים כ"אסייא וקרתגיני ותורקי". מבין העמים הללו, המזוהה בביורו היא קרתגיני, שהיא קרתגו, כיום בתוניס.¹⁰² לגבי "תורקי" ו"אסייא" - בכמה מקורות מזכירים אותם בין בני יפת,¹⁰³ דהיינו שמדובר בעמים רחוקים מארץ ישראל. מתוך כך, עולה כמובן קושי גדול בדבריו של ר' אליעזר בן יעקב - כיצד התורה מונה עמים מרוחקים כאלה בתוך התחום של "מנהר מצרים עד הנהר הגדול נהר פרת"¹⁰⁴?

101. עיין לעיל הערה 90. מסתבר שאין כוונת ר' יהודה שלעתיד לבוא ישראל יצטרכו להילחם בבני יתרו, שהרי הם התגיירו והשתלבו בעם ישראל; אלא שכפי הנראה חלק מן העם הקיני לא הצטרף לעם ישראל ואתם יירשו לעתיד לבוא.

102. וכך רואים בכמה מקורות שמדינה זו נמצאת בקצווי ארץ - עיין מנחות קי, א; ויקרא רבה כ"ז, א.
103. עיין בראשית רבה ל"ז, א, ובדומה לכך בירושלמי מגילה א', ט. מתוך כך, מסתבר לזהות את "תורקי" עם תראקיה שבצפון יוון.

104. לכאורה ניתן לומר שהדברים מבוססים על שיטתו של ר' יהודה (גיטין ת, א), שכל הים התיכון שכנגד א"י הרי הוא בכלל א"י, אך ר' יהודה מופיע כאן כדעה חולקת. כמו כן, הראשונים דנים

נראה להציע שאין הכוונה לארצות הללו, אלא לעמים החיים בהן. הקיני והקיניזי והקדמוני יישבו בימי אברהם אבינו בארץ ישראל, בתוך התחום של "מנהר מצרים עד הנהר הגדול נהר פרת", אבל במהלך הדורות עד למתן תורה הם נדדו מן הארץ למקומות מרוחקים, והתיישבו באסייא קרתגיני ותורקי. לדעת ר' אליעזר בן יעקב, זהו ההסבר לשינוי במספר העמים - בזמנו של אברהם אבינו יישבו בארץ ישראל עשרה עמים, אבל כאשר עם ישראל עומד להיכנס לארץ יושבים בה רק שבעה עמים. סיוע לפרשנות זו ניתן להביא מידיעותינו ההיסטוריות על קרתגו, שהיא נוסדה על ידי פיניקים - כנענים, שיצאו מלבנון וייסדו את קרתגו בצפון אפריקה. כמו כן, שיטה זו מתאימה למה שראינו בפשטי הכתובים, שעמים אלה אינם מוזכרים עוד בתנ"ך - הדבר מוסבר בכך שהם עברו למקומות מרוחקים.

העולה לענייננו: על פי דרך זו, יוצא שגבולות ארץ ישראל נותרו במלואם ללא צימצום כלשהו. גבולות הארץ לא השתנו כלל, אלא רק מספר העמים היושבים בארץ השתנה.¹⁰⁵

ר' שמעון מזהה עמים אלה עם "אסיא ואספמיא ודמשק". המקום המזוהה כאן בבירור הוא כמובן דמשק,¹⁰⁶ ומכאן לכאורה ראייה גדולה לשיטה המצמצמת, שהרי

בשאלה האם שיטתו של ר' יהודה כוללת גם יבשות או רק איים (עיין תוספות שם ד"ה "רבי יהודה"). ועוד - אם אכן "תורקי" היינו תראקיה, הרי היא נמצאת מעבר לקו הרוחב של הגבול הצפוני של ארץ ישראל.

105. א. על פי הדרך שהצענו עולה, שלדעת ר' אליעזר בן יעקב אין הבדל בין הזמן הזה לבין העתיד לבוא - את השטח שבו ישבו עמים אלה יש לרשת גם בזמן הזה, שכן הוא כלול בארץ ישראל, ואילו את העמים עצמם לא נירש גם לעתיד לבוא, שהרי הם יושבים הרחק מארץ ישראל. דברי ר' יוחנן, "אבותיך ירשו ארץ של שבעת עממים ואתם עתידין לירש ארץ של עשר עממים" יכולים להתאים אם כן לשיטות התנאים האחרות אך לא לשיטה זו. דברי התנאים אמנם מופיעים בירושלמי כהמשך למימרת ר' יוחנן, אך כמובן הם קדמו לו, וניתן בהחלט לומר שהם רק פירשו את שמות העמים ולא בהכרח כולם סברו כדעת ר' יוחנן.

ב. גם אם לא נקבל הצעה זו, ונפרש את דעת ר' אליעזר בן יעקב על השטח עצמו, דהיינו שא"י העתידית עתידה לכלול גם את קרתגו ותראקיה, עדיין יוצא שהפער בין הזמן הזה לבין העתיד לבוא הוא רק במקומות מרוחקים, ותחום הארץ שמנהר מצרים עד נהר פרת לא צומצם כלל.

106. אסיא, ככל הידוע לי, אינה מזוהה בבירור. כאמור לעיל, ישנו "אסייא" שמופיע בין בני יפת, אולם ייתכן ש"אסיא" הוא עם אחר. לגבי "אספמיא" - מקובל לזהות אותה עם ספרד, ויש מקורות שבהם אכן נראה כך (עיין למשל במשנה בבא בתרא ג', ב, ובגמ' יבמות סג, א); אך ישנם גם מקורות מהם עולה שישנה "אספמיא" בא"י או בסביבותיה (עיין בבא בתרא עד, ב; עבודה זרה לט, א), ונראה שלאספמיא זו הכוונה כאן. ועיין בפירוש הרא"ש למשנה חלה ד', יא, שעל פי גירסתו מופיעה שם "אספמיא" שדינה כסוריא.

דמשק נמצאת הרבה מדרום לפרת, בתוך גבולות ההבטחה, ובכל זאת לדעת ר' שמעון היא נגרעה מן התחום המיועד לישראל בזמן הזה.

אולם לעיל ראינו מקורות רבים בתנ"ך ובדברי חז"ל לכך שארץ ישראל מגיעה בפועל עד נהר פרת. וכפי שראינו, גם בפרשיות בהן מוזכרים ששה עמים בלבד, ללא הקיני והקניזי והקדמוני, מתוארים הגבולות המגיעים עד הפרת. ייתכן אם כן לבאר את דעת ר' שמעון כפי שביארנו לעיל בדעת הרמב"ם¹⁰⁷ - גבולות הארץ מגיעים עד הפרת, אולם דמשק נותרת מחוץ לגבול, מזרחית לו. דהיינו, שר' שמעון אכן סבר בעיקרון כפי השיטה המצמצמת, שחלק מן הארץ המובטחת לאברהם נגרע מסיבה כלשהי, אולם עדיין ייתכן בהחלט שהארץ מגיעה עד לנהר פרת, כפשוטם של הכתובים.

בסיכום: לדעת רבי, ר' יהודה ור' אליעזר בן יעקב, היעדרם של שלושה עמים ברשימות עמי הארץ, אין משמעו הקטנה בשטחה של ארץ ישראל לעומת ההבטחה לאברהם אבינו, אלא הדבר נובע מסיבות אחרות. על פי דעות אלה, ודאי שארץ ישראל הלכה למעשה, ארץ שבעת העמים, מגיעה עד לנהר פרת. לדעת ר' שמעון, לעומת זאת, נראה שאכן שטחה של הארץ הוקטן במידה מסויימת, אולם גם לדעתו ייתכן בהחלט שהארץ עדיין מגיעה עד לפרת.

נחלת שבט אשר

יש שהעלו טענה כנגד השיטה המרחיבה, שאם הגבול הצפוני של הארץ הוא מרוחק כל כך, עולה ששבט אשר, שקיבל את החלק הצפוני של הארץ, זכה בנחלה עצומה הגדולה יותר מנחלות כל שאר השבטים ביחד, דבר שכמובן אינו מסתבר.¹⁰⁸ אולם הפשטות היא שנחלת אשר לא הגיעה כלל עד גבול הארץ הצפוני, לא על פי השיטה המרחיבה ולא על פי השיטה המצמצמת. כפי שכבר הוזכר לעיל, בדרום הארץ אנו מוצאים הקבלה גמורה בין גבול נחלות השבטים (דרום נחלת שבט יהודה) לבין הגבול הדרומי של פרשת מסעי.¹⁰⁹ בצפון, לעומת זאת, אין הקבלה כלשהי בין גבול הנחלה לבין גבולות מסעי - אף אחת מנקודות הציון המופיעות בגבול הצפוני והצפון מזרחי של פרשת מסעי אינה מוזכרת בספר יהושע. דהיינו, שנחלות השבטים המפורטות בספר יהושע אינן מגיעות עד גבול הארץ האמורה

107. עיין לעיל, בעניין סוריא.

108. עיין ארץ המדה, סימן ה' אות ב. ועיין שם, שמתוך כך הוא טוען לא רק שיש לצמצם את גבולות מסעי לעומת גבולות ההבטחה, אלא גם שמבין השיטות השונות בזיהוי גבולות מסעי יש לנקוט בשיטות המצומצמות יותר, המקרבות את הר ההר אל תחום נחלות השבטים.

109. השווה יהושע ט"ו, א-ד, לבמדבר ל"ד, ג-ה.

בתורה, אלא רק עד גבול השטח שנכבש בפועל על ידי יהושע. ממילא, נחלת אשר אינה מגיעה עד לגבול הצפוני של הארץ כולה, ואין היא גדולה יותר מנחלות שאר השבטים.¹¹⁰

האם משה רבינו ובני ישראל היו בארץ ישראל?

על פי הדרך שהצגנו, גבולות ארץ ישראל מגיעים בדרום עד ים סוף ובמערב עד הזרוע של הנילוס, דהיינו שהם כוללים את כל הנגב וחלק גדול ממדבר סיני, ואולי אף כולו. לכאורה הדברים קשים: הרי משה רבינו ובני ישראל הלכו באיזור הזה של הנגב הדרומי ומדבר סיני, בעוד שנגזר עליהם שלא להיכנס לארץ ישראל! מכאן ראייה לכאורה, שדרום הנגב וכן מדבר סיני אינם שייכים לארץ ישראל.¹¹¹

אולם הנחה זו, שמשה רבינו ובני ישראל לא נכנסו כלל לתחומי הארץ, אינה פשוטה. ראשית, משה רבינו היה בעבר הירדן המזרחי, שהוא חלק מארץ ישראל.¹¹² בנוסף לכך, נשים לב לתיאור הגבול הדרומי בפרשת מסעי (במדבר ל"ד, ד):

ונסב לכם הגבול מנגב למעלה עקרבים ועבר צנה והיו תוצאתיו מנגב לקדש ברנע ויצא חצר אדר ועבר עצמנה:

הגבול עובר מדרום לקדש ברנע, ואם כן קדש ברנע עצמה נכללת בתוך תחומי הארץ. וכך אומר רש"י ביהושע ט"ו, ג:

ועלה מנגב לקדש ברנע - החוט הולך לדרומה של קדש ברנע, נמצאת קדש לפנים מן החוט.

והרי בקדש ברנע שהו ישראל זמן רב.¹¹³ עולה אם כן, שכך הוא לא רק על פי השיטה המרחיבה - גם אם נסבור שגבולות הארץ מצטמצמים לגבולות מסעי בלבד, עדיין נמצא שמשה ובני ישראל שהו בתוך תחומי ארץ ישראל.¹¹⁴

110. את החלק שמעבר לכך, הארץ שלא נכבשה, חילקו גם כן בנחלה לשבטים, אולם זאת כיעוד לעתיד - בנוסף לנחלה שקיבל כל שבט, הוא קיבל גם נחלה נוספת שאותה עליו לכבוש בעתיד. כך עולה מן הכתובים ביהושע כ"ג, ד-ה, ומן הרמב"ם הל' תרומות א', ב, וראה גם בספר אוצר ארץ ישראל כרך ו' עמ' 79 ואילך. דהיינו שהשטח שלא נכבש חולק לכלל השבטים ולא רק לשבטים הצפוניים, וממילא כל השבטים זכו בנחלות שוות.

111. עיין למשל בספר מנחת ערבה עמ' 341 ועוד, שהביא מכאן ראייה שגבולות הארץ אינם יכולים להגיע עד ים סוף.

112. אין כאן המקום להרחיב בעניין מעמדו של עבר הירדן המזרחי, אבל נציין רק ראייה אחת - מדברי רבי שהבאנו לעיל, ששלושת העמים שנגרעו מן ההבטחה לאברהם אבינו הם אדום עמון ומואב. עמים אלה הרי ישבו בחלקים מעבר הירדן, ומכאן עולה, ששאר עבר הירדן הרי הוא בכלל נחלת שבעת העמים הנותרים, והוא ארץ ישראל הלכה למעשה.

יתרה מזו - לדעת ריה"ל, אדרבה, בהכרח מתן תורה ומסעות ישראל במדבר היו בתוך תחומי ארץ ישראל. זו לשונו בספר הכוזרי (מאמר ב', יז):

כל מי שנתנבא, לא נתנבא כי אם בה (- בארץ ישראל) או בעבורה... וכן נבואת משה ואהרן ומרים. ואמנם סיני ופארן כולם מגבול ארץ כנען, מפני שהם מן ים סוף, כמו שאמר יתברך "ושתי את גבולך מים סוף ועד ים פלישתים וממדבר עד הנהר", ו"מדבר" הוא מדבר פארן, והוא הנאמר בו: "המדבר הגדול והנורא", זה הוא גבולה הדרומי, ו"הנהר" הוא נהר פרת, גבולה הצפוני.

מה שיש מביאים כראיה לחד גיסא, שבהכרח דרום הנגב וסיני הם חו"ל שהרי משה וישראל שהו שם, לדעת ריה"ל הוא ראיה לאידך גיסא - בהכרח מקומות אלה כלולים בארץ ישראל, שהרי משה אהרן ומרים זכו שם לנבואה. והוא אכן מסתמך על הפסוק שהבאנו, "ושתי את גבולך מים סוף ועד ים פלשתים וממדבר עד הנהר", שפסוק זה מסמן את גבולות ארץ ישראל.¹¹⁵

עדיין הדבר טעון הסבר, שהרי נגזר על משה וישראל שלא ייכנסו לארץ. אך נראה לומר, שהגזירה לא היתה תלויה בכניסה לתחום הארץ מבחינת השטח, אלא

113. עיין דברים א', מו (והשווה שם פס' יט), ורש"י שם.

114. א. יש מן המפרשים שהניחו שלא ייתכן שמשה וישראל נכנסו לתחום הארץ, ומתוך כך תירצו שהיו שתי "קדש ברנע" (וזאת מלבד החילוק שמחלקים כמה מפרשים בין "קדש" לבין "קדש ברנע"). אך בכך יש דוחק גדול, שהרי מדובר בוודאי על אותו איזור, וקשה מאד להניח שהיו שני מקומות בעלי שם זהה באותו איזור ממש (אין זה דומה לשני הר ההר או שתי קדש, שהאחד בדרום והאחר בצפון). ועיין בפרשיית הגבולות שביחזקאל (מ"ז, יט), שם מופיע "מי מריבות קדש", דהיינו שקדש שבגבול הארץ היא קדש שבה היה המאורע של מי מריבה. ועיין גם בתוספות שבת פ"ט א, ד"ה "מדבר", שנקטו בפשטות שקדש ברנע המופיעה בגבולות מסעי היא קדש ברנע שבה ישבו ישראל, ולא ראו בכך כל קושי.

ב. עיין גם במדבר כ"א, א-ג - בפשט הכתובים נראה שישראל נכנסו לתחום הארץ והחרימו את הערים של מלך ערד. אם כי כמה מן המפרשים (עיין למשל רמב"ן וספורנו שם) אומרים שבאותה עת ישראל רק נדרו להחרים את הערים, והדבר אירע בפועל רק לאחר הכניסה לארץ. (לכאורה מדברי המפרשים הללו יש סתירה לדברינו; אולם עיין בדבריהם, שהסיבות לפירוש זה הן אחרות, ואין הם מעלים טענה כזו, שלא ייתכן שישראל נכנסו לתחום הארץ.)

115. ניתן אמנם לטעון שדברי ריה"ל לא נאמרו בהקשר הלכתי, וייתכן שאפשרות הנבואה תלויה בארץ ישראל על פי הגבולות שהובטחו לאברהם אבינו ולא על פי הגבולות המיועדים הלכה למעשה. אולם בדברי ריה"ל אין רמז לחלוקה כזו, ואין הוא מעיר על קושי כלשהו בכך שמשה ואהרן שהו בתוך תחום הארץ.

מבחינת ירושת הארץ וישיבתה. נגזר עליהם שהדור שלהם לא יזכה לרשת את הארץ ולנחול אותה, ולכך הם אכן לא זכו.¹¹⁶

חתימה

הדרך שהצגנו עשויה להיראות תמוהה, שכן הורגלנו לחשוב על "ארץ ישראל" במובן מצומצם, פחות או יותר האיזור הכלול כיום במדינת ישראל. אולם יש לשים לב שהחשיבה הזו מושפעת במידה רבה מן המציאות ההיסטורית בפועל. לאורך הדורות, מקום ישיבתו של עם ישראל אכן היה בעיקר בחלק זה של הארץ - כך היה בימי יהושע והשופטים, וכך בימי בית ראשון ושני. רק בתקופות קצרות שלט עם ישראל על התחום הרחב המגיע עד נהר פרת, וגם בזמנים אלה בדרך כלל היתה זו שליטה בלבד, ללא התיישבות משמעותית. מתוך כך, הורגלנו להתייחס רק אל החלק המצומצם כ"ארץ ישראל", שהרי בחלק זה נמצאים האתרים המוזכרים בתנ"ך ובדברי חז"ל, המקומות בהם חיו ופעלו אבותינו. אולם את גבולות התורה יש לבחון במבט אחר - אין הם מתארים את הירושה והישיבה בפועל, אלא את הייעוד שאליו אמור עם ישראל להגיע. ההשתלשלות ההיסטורית שלאחר הכניסה לארץ, אינה אמורה להשפיע על פרשנות הפרשיות שבתורה, המציגות את הייעוד ולא את המימוש.

כפי שכתבנו בתחילת המאמר, הנפק"מ הראשונית של סוגיה זו היא לגבי מצוות כיבוש הארץ, שעל פי דרכנו היא מתייחסת לשטח נרחב בהרבה מאשר גבולות מדינת ישראל של ימינו. אולם כפי שהערנו לעיל,¹¹⁷ המשמעות המעשית של הדבר אינה פשוטה, והיא תלויה בבידור גדריה של מצוות כיבוש הארץ, שהיא סוגיה רחבה ומורכבת שאין כאן מקומה.

הנפק"מ המעשית ביותר של סוגיה זו כעת, כמוזכר לעיל, הוא מעמדם ההלכתי של דרום הנגב והערבה. איזור זה נמצא בפשטות מחוץ לגבולות מסעי, שהם הגבולות שהתורה מייעדת להתיישבות ולנחלות השבטים, אך הוא כלול בגבולות ארץ ישראל ההלכתיים, המתרחבים מעבר לגבול היישוב ומגיעים עד ים סוף. על פי

116. יש להוסיף עוד, שגם מבחינת ערכה של הארץ, אין היא מגיעה לשלמותה עד שישראל נוחלים אותה, וללא ירושה וישיבה אין היא מתחייבת במצוותיה, וגם לכך לא זכו משה ובני דורו. ועיין סוטה י"ד, א: "דרש רבי שמלאי: מפני מה נתאוה משה רבינו ליכנס לא"י? וכי לאכול מפריה הוא צריך או לשבוע מטובה הוא צריך? אלא כך אמר משה: הרבה מצות נצטוו ישראל ואין מתקיימן אלא בא"י, אכנס אני לארץ כדי שיתקיימו כולן על ידי".

117. עיין הערה 5.

הדרך שהצגנו, איזור זה הוא ארץ ישראל לכל דבר, והתקדש בימי יהושע ומלכי יהודה, ולפיכך חלות בו המצוות התלויות בארץ כדין תחום עולי מצרים.

תמונות

מפה 2

מפה 1

מפה 4

מפה 3

מפה 6

מפה 5

מפה 7